

יוסף גרפינקל, סער גנור ומייקל היזל

עקבות דוד המלך בעמק האלה

תגליות מפתיעות בארכיאולוגיה המקראית

יוסף גרפינקל, סער גנור ומייקל היזל

עקבות דוד המלך בעמק האלה

תגליות מפתיעות בארכיאולוגיה המקראית

ספרי יהדות בעריכת עמיחי ברהולץ

יוסף גרפינקל, סער גנור ומייקל היזל

עקבות דוד המלך בעמק האלה

תגליות מפתיעות
בארכיאולוגיה המקראית

עריכה מדעית: ד"ר אייל מירון

Yosef Garfinkel, Saar Ganor and Michael Hasel
Footsteps of King David in the Valley of Elah

יוסף גרפינקל, סער גנור ומייקל היזל
עקבות דוד המלך בעמק האלה

עורך אחראי: דב איכנולד

עיצוב העטיפה: עדי עיצובים
צילום העטיפה: משלחת חפירות קיאפה
הצילום בגב העטיפה: גבי לרון
עריכה לשונית: מימי ברעם, רחל ניניו
לוחות: ישראלית
הפקה: טפר בע"מ

המערכת מודה למחברים שאפשרו לנו שימוש בתמונות מארכיון משלחת חפירות חורבת קיאפה. מספר איורים נוספים נלקחו מפרסומים מדעיים. כמצוין ליד כל אחד מהם. שאר התורמים לספר זה מצוינים בעמ' 16.

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר – כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

All Rights Reserved © 2012
Miskal – Yedioth Ahronoth Books and Chemed Books | P.O.B. 53494, Tel-Aviv, 61534 Israel
כל הזכויות שמורות © 2012 למשכל – הוצאה לאור מיסודן של ידיעות אחרונות וספרי חמד
ת"ד 53494, תל-אביב 61534 | E-mail: info@ybook.co.il

דאנאקוד 362-4676 | מסת"ב 3-610-545-965-978 ISBN | נרפס בישראל 2012 Printed in Israel

למדלן מומצ'וגלו

בתודה ובברכה

תוכן

11	המחברים
13	פתח דבר

חלק א: הקדמה

19	פרק 1 – בעקבות דוד המלך: מקרא, היסטוריה וארכיאולוגיה
19	א. דוד, בין פוחז לגיבור לאומי
29	ב. מחפשים אחר ממלכת דוד
37	ג. להפשיל שרוולים, או – כיצד חוקרים?
45	ד. מלחמת (תפיסות) העולם
50	ה. חורבת קיאפה ומשפחת קיפא: אגדה מודרנית

52	פרק 2 – המסך עולה על נחל שורק ועמק האלה
52	א. סיפורי אהבה, מלחמות ועלילות גבורה
56	ב. נער וקלע בידו

חלק ב: סיפורן של חפירות חורבת קיאפה

61	פרק 3 – העיר מתקופת דוד המלך: בנייה ותכנון עירוני
61	א. מתהום הנשייה אל אור הזרקורים
63	ב. סיפורה של המשלחת שלנו
73	ג. העיר של תקופת דוד
95	ד. כיצד בונים עיר קדומה?
100	ה. כיצד תארכנו את חורבת קיאפה?
106	ו. שימור למען הדורות הבאים

110	פרק 4 – הממצאים: עיר שקפאה בזמן
110	א. כחרס הנשבר
117	ב. גיר, בזלת ובהט: כלי האבן
119	ג. פגיונות, חרבות וזהב: כלי המתכת
119	ד. עצם העניין
121	ה. חרפושיות מצריות וחותרם
121	ו. חרוזי אבן
122	ז. מדוע אין חזירים בחורבת קיאפה?

123	פרק 5 – דרישת שלום מן העבר: אוסטרקון חורבת קיאפה
123	א. תגלית מרגשת בשעות הבוקר
126	ב. פענוח "צופן קיאפה": צורת האותיות
127	ג. פענוח "צופן קיאפה": כיוון הכתיבה ויצירת מילים
129	ד. פענוח "צופן קיאפה": הבנת הכתוב וקביעת השפה
130	ה. אשמה, תוכחה ואבדון? הצעות לשיפורים בקריאת האוסטרקון
132	סיכום

133	פרק 6 – הפולחן ביהודה לפני הקמת מקדש שלמה
135	א. פולחן אבנים קדום: המצבות
137	ב. האם גילינו את "במות השערים"? חדרי הפולחן בחורבת קיאפה
150	ג. מ"בתי נחשים" לדגמי מקדשים
160	ד. "ארון האלוהים"
163	ה. צלמית טין: צעצוע, וודו, או אל מקומי?
165	ו. סיכום

חלק ג: מה משמעותם של ממצאינו בחורבת קיאפה?

169	פרק 7 – חורבת קיאפה: שעריים המקראית
-----	--

174	פרק 8 – ממלכת דוד
174	א. מה למדנו על חורבת קיאפה?
176	ב. מדוע האתר של חורבת קיאפה כה מיוחד?

180	ג. "תיאוריית המקומות המרכזיים" וממלכת יהודה הקדומה
187	ד. השילמת וגם הובלת? המנהל בממלכת יהודה הקדומה
188	ה. שעורה ועדשים בעמק האלה: הכלכלה
192	ו. משפחה מורחבת מול אינדיווידואליזם: הארגון החברתי

194	פרק 9 – ארמון שלמה ובית המקדש הראשון
194	א. ארמון שלמה
198	ב. בית המקדש הראשון

201	פרק 10 – סיכום: הקשר בין מקרא, ארכיאולוגיה והיסטוריה
-----	---

207	נספח – התקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה בחורבת קיאפה
209	א. המבנים
216	ב. חפצים וכלים מהתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה

217	הערות
221	מראי מקום

המחברים

פרופ' יוסי (יוסף) גרפינקל מכהן בקתדרה על שם יגאל ידין לארכיאולוגיה של ארץ ישראל ומלמד וחוקר במסגרת המדור המקראי במכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. כסטודנט חפר באתרים מקראיים רבים עם גדולי החוקרים בתחום: בתל קסיס עם אמנון בן-תור, בעיר דוד שבירושלים עם יגאל שילה, בערד עם רות עמירן, בתל בית שאן עם יגאל ידין, בקדש ברנע עם רודולף כהן ובתל מיקנה/עקרון עם טרודה דותן וסיי גיטין. כן השתתף בחפירות פרהיסטוריות שונות: בבקעת קוניטרה עם נעמה גורן-ענבר, במערת כברה ובנתיב הגדוד עם עופר בר-יוסף, בנחל עישרון והר חורשה עם נייג'ל גורין-מוריס ואבי גופר ובמעלה תמר עם וולפגאנג טאוטה. במשך כחצי שנה השתתף בסקר ארכיאולוגי במכתש רמון עם סטיב רוזן. גרפינקל התמחה במחקר שלהי התקופה הפרהיסטורית וניהל חפירות במגוון של אתרים ניאוליתיים וכלקוליתיים: יפתחאל, גשר, תל עלי, שער הגולן, מיתר, אשקלון ותל צף. ממצאים מחפירות שער הגולן מוצגים כיום במוזיאון "לובר" בפריז, במוזיאון "מטרופוליטן" בניו יורק ובמוזיאון ישראל. במהלך השנים פרסם 17 ספרים ומעל ל-120 מאמרים. עם יציאת דור המורים הוותיק של המדור המקראי לגמלאות, החליט לעבור למחקר תקופת המקרא ביהודה, וחיפש אתר מתאים לחפירה ארוכת טווח. בשלב זה קיבל הזמנה מסער גנור לבקר בחורבת קיאפה, וכך התחיל להתגלגל רעיון החפירה דווקא במיקום זה.

סער גנור בעל תואר שני בארכיאולוגיה מטעם המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים ותעודת הוראה מטעם בית הספר לחינוך באוניברסיטה העברית. עם סיום לימודיו ריכז במשך שנים אחדות את המגמה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה בבית ספר תיכון בירושלים. בשנת 2001 הצטרף לרשות העתיקות, שבה ביצע תפקידים שונים. בין שאר תפקידיו פעל ביחידה למניעת שוד עתיקות בגזרת ירושלים ומבואותיה. לאחרונה משמש גנור בתפקיד ארכיאולוג מחוז אשקלון

והנגב המערבי במרחב דרום של רשות העתיקות. ניהל ופרסם חפירות באתרים שונים ברחבי הארץ: ירושלים, בית גוברין, חורבת אבו חוף, תל עיטון, אשקלון, אשדוד, מכתש רמון ועין גדי. באתרים אלה הוא חקר את תקופות הברונזה, הברזל, ההלניסטית, הרומית והביזנטית. בשנים האחרונות הוא שותף עם פרופ' יוסי גרפינקל בניהול פרויקט החפירות בחורבת קיאפה.

פרופ' מייקל היזל למד לתואר שני ושלישי בארכיאולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה של אריזונה בטוסון, אצל ויליאם (ביל) דיוור. במהלך לימודיו, ולאחר מכן, חפר באתרים שונים מתקופת המקרא בישראל, בירדן ובקפריסין: תל גזר, תל דור, תל מיקנה/עקרון, תל חצור, אשקלון, מצדה, אידליון בקפריסין וג'לול בירדן. כחוקר אורח שהה שנה בארץ ושנה בקפריסין, מטעם בתי הספר האמריקניים לחקר המזרח. במסגרת תפקידיו באוניברסיטה האדוונטיסטית הדרומית ליד צ'אטנוגה, בטנסי שבארצות הברית, הוא מנהל את המכון לארכיאולוגיה, משמש אוצר המוזיאון לארכיאולוגיה מקראית על שם ליין ווד, ומלמד ארכיאולוגיה של תקופת המקרא. מייקל היזל פרסם ספר על מסעות המלחמה של האימפריה המצרית ללבנט בתקופת הברונזה המאוחרת, ועשרות מאמרים על הארכיאולוגיה של ארץ ישראל וסביבותיה. הוא הצטרף לחפירות חורבת קיאפה עם מספר רב של סטודנטים ואנשי צוות, לשלוש עונות חפירה בשנים 2009–2011.

פתח דבר

רעיון החפירות הארכיאולוגיות בחורבת קיאפה נולד משיתוף פעולה בין שניים ממחברי ספר זה, פרופ' יוסי גרפינקל מהאוניברסיטה העברית בירושלים וסער גנור מרשות העתיקות, בחורף של שנת 2005–2006. על אף פערי הדורות ויחסי מורה-תלמיד נוצרה כימיה בינינו וזו הולידה שילוב מוצלח ומרתק של עבודת שטח ועבודה מדעית בפרויקט משותף. חורבת קיאפה משכה את תשומת לבו של סער גנור כבר שנים אחדות קודם לכן, בשנת 2003, כשביצע במקום תצפיות חוזרות ונשנות בעת עבודתו ביחידה למניעת שוד עתיקות של רשות העתיקות. הוא אבחן נכונה כי קירות האתר אינם טרסות חקלאיות מאוחרות, וכי הם יוצרים מעגל סביב גבעה נישאה, דבר המתאים יותר מכול לביצור של עיר. כמו כן הוא זיהה נכונה כי מתחת לקירות הבולטים, הבנויים אבנים קטנות יחסית, מבצבצות פה ושם אבנים אדירות בגודלן. תצפיות אלו הבשילו לכדי שאלת מחקר מדעית: לאיזו תקופה יש לתארך את ביצורי האתר, והאם ניתן לזהות אותו עם עיר מקראית כלשהי בעמק האלה. בסיוע ראשוני שערכנו בחודש פברואר 2006, עמד גם יוסי גרפינקל על חשיבותו של האתר, על עוצמת ביצוריו ועל מיקומו הגיאוגרפי השולט על עמק האלה, וכעבור זמן מה החלטנו, כי כדאי לבדוק את פוטנציאל המחקר הגלום במקום זה, ואם הוא מצדיק פרויקט גדול, שבו נשקיע שנים ארוכות של מחקר וממון רב כדי לברר את צפונותיו. לפני שגמלה בלבנו ההחלטה לחפור, ביקרנו בחורבת קיאפה כמה פעמים נוספות, והמשכנו להתרשם מעוצמת הביצור, מחשיבות המיקום ומשרידי הקירות הבולטים על פני השטח וחושפים מעט מצפונותיו. כך גם עמדנו על קיומו של שער בצד המערבי של האתר. בשנת 2007 הגשנו לרשות העתיקות בקשה לחפירת בדיקה באתר, שבעקבותיה נחליט אם אכן המקום ראוי לפתח בו פרויקט מחקר רב-שנים. וכך, בשלהי חודש אוגוסט של אותה שנה התחלנו את מסענו הארכיאולוגי בעמק האלה ולא שיערנו עד כמה יהיה הוא משמעותי בעבורנו ובעבור הארכיאולוגיה של ארץ ישראל. עם קבוצה מצומצמת של סטודנטים חפרנו שטח קטן באתר, על מנת

לתארך את ביצורי העיר ולאסוף נתונים נוספים על אודות אופי היישוב הקדום. פרופ' מייקל היזל, מהאוניברסיטה האדוונטיסטית הדרומית, הממוקמת ליד צ'אטנוגה בטנסי שבארצות הברית, הצטרף אלינו בקיץ של שנת 2009 וחפר שלוש עונות, עד קיץ 2011.

חורבת קיאפה נחבאה אל הכלים ועד לראשית עבודתנו לא היתה ידועה כלל לציבור הרחב ואף לא לאנשי המקצוע בתחום הארכיאולוגיה. אפילו שם האתר – "קיאפה" – שבו כינו התושבים הערבים את החורבה, מוזר ומשמעותו אינה ברורה. ואולם היום, לאחר חמש שנות חפירות באתר, חשפנו עיר מרשימה מוקפת מערך ביצורים יוצאי דופן בעוצמתם, שלה תכנון עירוני מובהק, וממנה עולה שפע של ממצאים המלמדים רבות על אודות יושבי המקום בימי המקרא. תארוך האתר על ידי עשרה חרצני זיתים שרופים, בשיטה מדעית הבודקת את ריכוז היסוד הרדיואקטיבי פחמן 14, העיד בבירור כי מדובר בעיר מבוצרת שהתקיימה לפני כ-3,000 שנה, בתקופה שאותה מייחס המחקר לדוד המלך. בכך מצאנו את עצמנו במרכז של ויכוח סוער, הנמשך זה כשלושים שנה, בדבר דמותו של דוד המלך מבחינה היסטורית. שהרי דוד אמנם מוזכר רבות במסורת המקראית, אבל עד לחפירות חורבת קיאפה לא נמצאו ממצאים ארכיאולוגיים ברורים מתקופת מלכותו.

החשיבות העצומה של תוצאות החפירות בחורבת קיאפה הביאה להתעניינות חסרת תקדים בחפירה, גם בחוגי המקצוע וגם בציבור הרחב. מדי שנה בזמן החפירות מגיעים לביקור מיטב החוקרים בתחום הארכיאולוגיה וההיסטוריה של תקופת המקרא בארץ ישראל. במשך השנים הגיעו לביקור חוקרים רבים ובהם אליעזר אורן, דוד אוסישקין, שלמה בונימוביץ, פייר דה-מירושג'י, ויליאם דיוור, ברוך הלפרן, לילי זינגר-אביץ, אדם זרטל, אהרן מאיר, עמיחי מזר, נדב נאמן, לורנס סטייגר, אברהם פאוסט, ישראל פינקלשטיין, נורמה פרנקלין, אפרים שטרן ואנסון רייני ז"ל. כתבות מפורטות על האתר, על הכתובת שהתגלתה בו, ועל השלכות החפירה על הבנת תקופת דוד המלך, הופיעו בעיתונים רבים, החל ב"הארץ" ו"ידיעות אחרונות", דרך ה"ניו-יורק טיימס", וכלה ב"נשיונל ג'יאוגרפיק" ובעוד רבים אחרים. תוצאות החפירה הוזכרו בתוכניות טלוויזיה שונות, כגון "לונדון וקירשנבאום", ערוץ נשיונל ג'יאוגרפיק, BBC וכן CNN.

בספר זה אנו מציגים לקהל הרחב את תוצאות החפירות באתר חורבת קיאפה – היא שְׁעָרִים המקראית. כדי להבין את חשיבות התגלית ייחדנו את חלקו הראשון של הספר לסקירת הוויכוח המדעי הקיים כיום בעניינים הקשורים לארכיאולוגיה, היסטוריה ומקרא. נבחן כיצד התפתחו בדור האחרון גישות המכונות "מינימליסטיות" – אופנה

אירופית שהצליחה לסחוף חלקים משמעותיים מציבור חוקרי המקרא, הארכיאולוגיה וההיסטוריה. היום, בניתוח מפוכח, וגם כחוכמה שלאחר מעשה, ברור לכול שכוחה של אופנה זאת היה בכך שהיא הסתמכה על היעדר נתונים ועל שלילה מוחלטת של המסורת המקראית. לא מפתיע לכן, שתגלית אחת או שתיים, כמו כתובת תל דן או חפירות חורבת קיאפה, מצליחות להרוס לחלוטין גישות מינימליסטיות, שהרי בסיסן המדעי היה לקוי מלכתחילה.

השתדלנו להציג לקוראים את הנתונים בצורה ידידותית, תוך שילוב איורים רבים, הכוללים מפות, צילומי שטח וצילומי ממצאים. בסיפור של חורבת קיאפה חשוב לנו להדגיש את שיטת העבודה, הצטברות הנתונים מעונה לעונה ותהליכי החשיבה, ולא רק את המסקנות הסופיות. לקורא הרוצה להרחיב, בהיבט כזה או אחר, צירפנו הערות שוליים בודדות לכל פרק. הרוצה להרחיב מעבר לכך, יצטרך לעיין בדו"חות מדעיים שפרסמנו ועוד נפרסם כמאמרים או כספרים מסכמים לעונות החפירה השונות.

אמנם ספר זה מוקדש לעיר מתקופת דוד המלך, אבל בחורבת קיאפה התגלתה גם שכבת יישוב חשובה במיוחד מפרק הזמן שבו פעל אלכסנדר מוקדון, דמות היסטורית נוספת יוצאת דופן, המעוררת עד היום את דמיונם של מיליוני אנשים. בחפירה אף התגלו מטבעות כסף גדולים הנושאים את דיוקנו. התקופה הזאת היא שלב המעבר מהתקופה הפרסית המאוחרת לראשית התקופה ההלניסטית. כדי לתת לקורא תמונה מלאה של תולדות האתר גם בימי אלכסנדר מוקדון, כללנו בסוף הספר נספח, הסוקר את התגליות העיקריות של שלב מרתק זה.

ברצוננו להודות לכל אנשי הצוות שחפרו איתנו באתר. במשלחת האוניברסיטה העברית ניהלו שטחי חפירה, או עסקו בהיבטים אחרים הארכיאולוגיים הבאים: א' דוידוביץ (סקר פני שטח), א' וייגמאן, פ' זילברג, ח' כהן-קלונימוס, פ' כובץ, ק' סטרייט, א' עובדיה, א' פיטצר, י' פרחי (נומיסמטיקה), מ' פרייקמן, ה'ג' קאנג, ק' קיימר, א' קרימרמאן, ס' צ'אנג וא' תומפסון. מטעם האוניברסיטה האדוונטיסטית הדרומית ניהלו שטחי חפירה הארכיאולוגים הבאים: א' בייגל, ה' הולוואי, ג' ויליס, ט' ויצ'מן, ד' לדרמן, ג' מורלס, י' מקגראו, ק' מתיו, ל' סימונדס, ק' פיליפס, ק' פירז-גרסיה וה' פרידהם ומ' קלינגביל. כן כלל הצוות מאוניברסיטה זאת את ג' היזל, א' אלורז, ג' ג'ון, וא' טרנר (גרפיקה), ד' פירז, ס' אנדרסון, מ' דאנט, ר' דילמור, ת' אולסן וד' סקוט (מדירות) ומ' מורלס (צילום). מנהלני החפירה בשטח ובמחנה היו ש' קליין, צ' סופר, ל' סנדברג, ק' סטרייט וה' סאלוביץ (ניהול מחנה). בשימור ושחזור בשטח או במעבדה תרמו מניסיונם ומכישוריהם א' גנור, א' כהן ומ' לביא.

תודה עמוקה שלוחה לכל מאות המתנדבים שהגיעו ממגוון יבשות ומדינות:

ארצות הברית, קוריאה הדרומית, צ'כיה, גרמניה, קולומביה, אנגליה, צרפת, שווייץ, פינלנד, רוסיה, בלגיה, איטליה, בולגריה וישראל. שיתוף פעולה מוצלח התקיים עם אוניברסיטת אוקלנד, וירג'יניה קומונוולת' יוניברסיטי ואוניברסיטת צ'ארלס בפראג. המשלחת התארכה באכסניית רמות שפירא במושב בית מאיר, שם התקבלה בסבר פנים יפות. ללא המתנדבים, אנשי הצוות והמנהלנים לא היה עולה בידינו להצליח לחשוף את צפונותיה של עיר זו.

תוכניות החפירה נעשו בידי ג'יי רוזנברג וא' פצורו וציורי הממצאים בידי אולגה דובובסקי. צילומי השטח נעשו בידי דוד אדמס, מיכאל פרייקמן ויוסף גרפינקל. צילומי אוויר נעשו בידי חברת Sky-view, צילומי הממצאים בידי קלרה עמית מרשות העתיקות, כלי הנשק צולמו בידי אמיר ביברמן ושני דגמי המקדשים צולמו בידי גבי לרון. צילומי הצבע מאורגנים בארבע קבוצות שונות. הקבוצה הראשונה מציגה את האתר ושטחי החפירה השונים. קבוצה שנייה מציגה את המבנים: שערים, חומות ובתים. הקבוצה השלישית מציגה את הממצאים השונים הקשורים בחיי היום-יום. הקבוצה הרביעית מציגה את חפצי הפולחן שהתגלו באתר.

תודה מיוחדת לתורמים ולקרנות מחקר שסייעו במימון העבודה: יוסף (ג'ואי) ברוך סילבר, בנימין איזן, קרן ברכה, נשיונל ג'יאוגרפיק, מרכז ברמן לארכיאולוגיה מקראית באוניברסיטה העברית, מדלן מומצ'וגלו, ורדה זינגר, שילה בישופ, פאונדריישן סטון ורשות העתיקות.

חלק א

פנ

הקדמה

פרק 1

בעקבות דוד המלך: מקרא, היסטוריה וארכיאולוגיה

א. דוד, בין פוחז לגיבור לאומי

דוד המלך הוא מן הדמויות המרכזיות בהיסטוריה האנושית. זה כ-3,000 שנה הוא ריתק, ועדיין מרתק, את מחשבתם ודמיונם של מאות מיליוני אנשים. המסורת המקראית מספרת את תולדות חייו בפירוט רב. בתחילת דרכו הוא מוצג כנער צעיר המנגן לפני שאול המלך, מלך קודר, השרוי תדיר בתקופות דיכאון. דוד, רועה נאמן העשוי ללא חת, מגן על צאנו מחיות טורפות כאריה ודוב, והורג באבן קלע אחת את גוליית הגת, ענק פלשתי המצויד בכלי נשק אימתניים. הוא מתחתן עם נסיכה, מיכל בת המלך, אבל הופך לפוחז הנמצא מחוץ לחוק ואף משתף פעולה עם הפלשתים אויבי עמו. דוד מייסד שושלת מלוכה חדשה בחברון ומחסל בשיטתיות אכזרית את חלקה הגדול של משפחת שאול, המלך הקודם. הוא כובש את ירושלים והופך אותה לבירת ממלכתו, עיר שבמהלך הדורות תהפוך מקודשת לשלוש הדתות המונותיאיסטיות: יהדות, נצרות ואסלאם. על פי הסיפור המקראי, דוד השתלט על כל ארץ ישראל ועל שטחים נרחבים בעבר הירדן המזרחי וייסד ממלכה מאוחדת שכללה את נחלות 12 שבטי ישראל. היו לו נשים רבות ומספר גדול של צאצאים, אבל משפחה זאת התאפיינה בתככים ובאלימות: אונס, מרד ורצח. בניגוד לחיים מלאי סיכונים ותפניות מפתיעות זכה דוד לסיים את חייו באופן טבעי ונפטר מזקנה בארמונו. לאחר מותו הוא המשיך לחיות בזיכרון העם כמייסד הממלכה והשושלת, ואף שולב על ידי המסורת הנוצרית באילן היוחסין של ישוע בן יוסף מנצרת.¹

עד סביבות שנת 1980 גם המחקר המודרני קיבל את המסורת המקראית בדבר דוד המלך כמשקפת זיכרון היסטורי אמין. בחלקה הראשון של המאה העשרים נכתבו מחקרים רבים על אודות כיבושיו ופעילויות הבנייה שלו. מבנים שנשרפו

וביצורים הרוסים שהתגלו בחפירות ארכיאולוגיות באתרים שונים יוחסו בפשטות לכיבושי דוד, ואילו הקמתם של מבנים וביצורים אחרים יוחסה לימי שלטונו. כך התקבלה במחקר תמונה יפה של מסורת מקראית וממצאים ארכיאולוגיים המשולבים זה בזה ומצביעים על קיומה של ממלכה מאוחדת בימי דוד ובנו שלמה.² על פי נתונים שונים, ובעיקר רשימות מקראיות המציינות את מלכי יהודה וישראל ושנות מלכותם בצד כתובות שהניחו אחריהם מלכי מצרים, אשור ובבל, עלה בידי המחקר המודרני לתארך את התקופות המקראיות הרלוונטיות, ממאות השנים שקדמו לימי דוד ועד לימי הבית הראשון וחורבן בית המקדש. המחקר נוהג לחלק פרק זמן זה לשתי תקופות מרכזיות (המכונות על שם המתכות שמהן נעשו כלים באותה התקופה): תקופת הברונזה המאוחרת ותקופת הברזל. תקופת הברונזה המאוחרת היא תקופת התרבות הכנענית, ובשלב זה שלטו בארץ מספר גדול של "ערי מדינה", כגון חצור, שכם, לכיש וגזר. כל עיר מדינה כזאת היתה ישות פוליטית עצמאית ובראשה עמד מלך. את תקופת הברונזה המאוחרת החליפה תקופת הברזל, שראשיתה בתקופת ההתנחלות והשופטים וסופה בחורבן הבית הראשון. התקופות הללו יוצרות את "המסגרת הכרונולוגית", כלומר מסגרת הזמנים, שבתוכה פעל וחי דוד.

בטבלה 1 מוצגים במקביל המסגרת הכרונולוגית, שמות התקופות כמקובל במחקר המודרני, המסורת המקראית הנוגעת לכל תקופה, וכתובות מלכי האזור שיש להן נגיעה לתקופה הנדונה. מקובל לתארך את תקופת שלטונו של דוד המלך לשלהי המאה ה-11 ותחילת המאה ה-10 לפסה"נ, בסביבות 970–1,010 שנים לפסה"נ. הכרונולוגיה של מלכי ישראל ויהודה, כלומר הקביעה מתי בדיוק מלך כל אחד מהם, אינה פשוטה ונדונה במחקר פעמים רבות.³ גם שנות המלוכה המיוחסות לדוד ולשלמה, 40 שנה בדיוק לכל אחד מהם, מעוררות חשד כי אין מדובר בתיעוד היסטורי אמין, שהרי 40 הוא מספר בעל אופי ספרותי לציון שנות דור, המשמש במקרא בהקשרים שונים כגון אורכה של תקופת הנדודים בסיני לאחר יציאת מצרים, פרקי הזמן שבהם שקטה הארץ בימי שפוט השופטים ועוד. לנוכח קשיים אלו נכון יהיה להשתמש במספר עגול, 1,000 לפסה"נ, לציון ראשית מלכות דוד, שימוש המעיד כי מדובר בהערכה בלבד. באיור 1 מוצגת מפת ממלכת יהודה והאתרים המרכזיים שנדון בהם.

טבלה 1: המסגרת הכרונולוגית של התקופות הנדונות (סדר התקופות בטבלה משקף את צורת התרבדות השכבות בתל ארכיאולוגי, כאשר התקופה הקדומה ביותר מוצגת בתחתית הטבלה, ומעליה התקופות המאוחרות יותר).

תאריך (לפסה"נ)	תקופה	מסורת מקראית	מקורות חיצוניים
586–800	ברזל II ב	תקופת הבית הראשון	כתובות מלכי אשור ובבל
800–1,000	ברזל II א	ממלכות יהודה וישראל	כתובת המלך המצרי שישק, מצבת מישע מלך מואב, כתובת "בית דוד" מתל דן
1,000–1,200	ברזל I	ימי ההתנחלות והשופטים	השם "ישראל" מופיע בכתובת המלך המצרי מרנפתח, פלשתים מוזכרים בכתובות המלך המצרי רעמסס השלישי
1,200–1,550	ברונזה מאוחרת	תקופה כנענית	כתובות מלכי מצרים, מכתבי אל עמרנה שבמצרים

איור 1: מפת האתרים המרכזיים בממלכת יהודה, הנדונים בספר

שמות התקופות ובעיות המחקר

במחקר הארכיאולוגי הומצאו במשך השנים שמות שונים לתיאור תקופות בעבר. מקובל לקרוא לפרק הזמן הנמשך בין השנים 3,600 עד 1,200 לפסה"נ בקירוב, בשם "תקופת הברונזה". יש אף המכנים פרק זמן זה בשם "התקופה הכנענית". משך זמן ארוך זה מחולק לשלוש תקופות עיקריות: תקופת הברונזה הקדומה (3,600–2,300 לפסה"נ), תקופת הברונזה התיכונה (2,300–1,550 לפסה"נ) ותקופת הברונזה המאוחרת (1,550–1,200 לפסה"נ).

בתהליך שנמשך כמאה שנה התמוטטו ערי תקופת הברונזה המאוחרת והופיעו תרבויות חדשות בארץ ישראל. את השלב החדש מקובל לכנות "תקופת הברזל" או "התקופה הישראלית". בספר זה אנו משתמשים לעתים בביטוי "תקופת המקרא" כמקביל לביטוי "תקופת הברזל", מתוך כוונה להקל על הקורא שאינו בקי במונחים הארכיאולוגיים.

תקופת הברזל נחלקת לשתי תקופות עיקריות: תקופת הברזל I (1,200–1,000 לפסה"נ) ותקופת הברזל II (1,000–586 לפסה"נ). בתקופת הברזל I מוכרות בארץ ישראל שלוש תרבויות עיקריות: הראשונה היתה תרבות עירונית משגשגת בערים ענקיות של מאות דונמים בדרום מישור החוף, המזוהה עם הפלשתים. השנייה מוכרת על סמך ערים ששטחן כמה עשרות דונם, הממוקמות בעמק יזרעאל ובצפון מישור החוף, ומזוהה עם שרידי אוכלוסייה כנענית של תקופת הברונזה המאוחרת. השלישית כללה מאות רבות של יישובים כפריים קטנים, 3–5 דונמים שטחם, המרוכזים בגב ההר. מקובל לכנות אתרים אלה בשם "אתרי התנחלות". האוכלוסיות באתרים אלה יתגבשו בסופו של דבר לממלכת יהודה בדרום ולממלכת ישראל בצפון. תמונה יישובית, אתנית ופוליטית זו מתאימה להפליא לתיאור המסורת המקראית המכירה את ערי המדינה הכנעניות של תקופת הברונזה המאוחרת, ואת חצור, שהיתה האתר הגדול והמרכזי, "כי חצור לפנים היא ראש כל הממלכות האלה" (יהושע יא, י). כן מכירה המסורת המקראית את הפלשתים שישבו במישור החוף, את שרידי האוכלוסייה הכנענית היושבת בעמקים ומכונה "הארץ הנשארת" (יהושע יג, ב) וכן את החברה הכפרית, השבטית, היושבת בגב ההר. המסורת

המקראית אף מכירה את שבט גד השוכן בעבר הירדן, המוזכר בכתובת מישע מלך מואב באותו מיקום גיאוגרפי. מכאן עולה שאפשר להקביל את תקופת הברזל I לפרק הזמן המתואר במסורת המקראית כתקופת השופטים, ואת תקופת הברזל II כפרק הזמן המתואר במסורת המקראית כתקופת המלוכה.

תקופת הברזל II מתאפיינת בהקמת שתי ממלכות עיקריות בארץ ישראל: ממלכת יהודה בדרום וממלכת ישראל בצפון. על פי המסורת המקראית היה בראשיתו של שלב זה פרק זמן קצר, שאורכו 80 שנה, שבו נשלטה כל הארץ מירושלים, על ידי דוד ובנו שלמה.

הוויכוחים הגדולים הקיימים כיום במחקר מתרכזים בחמש שאלות, הקשורות במעבר מחברה כפרית של תקופת הברזל I לחברה עירונית של תקופת הברזל II:

א. מתי התחולל מעבר זה, בסוף המאה ה-11 לפסה"נ או רק בתחילת המאה ה-9 לפסה"נ?

ב. היכן קמה הישות המדינית הראשונה, ביהודה או בישראל?

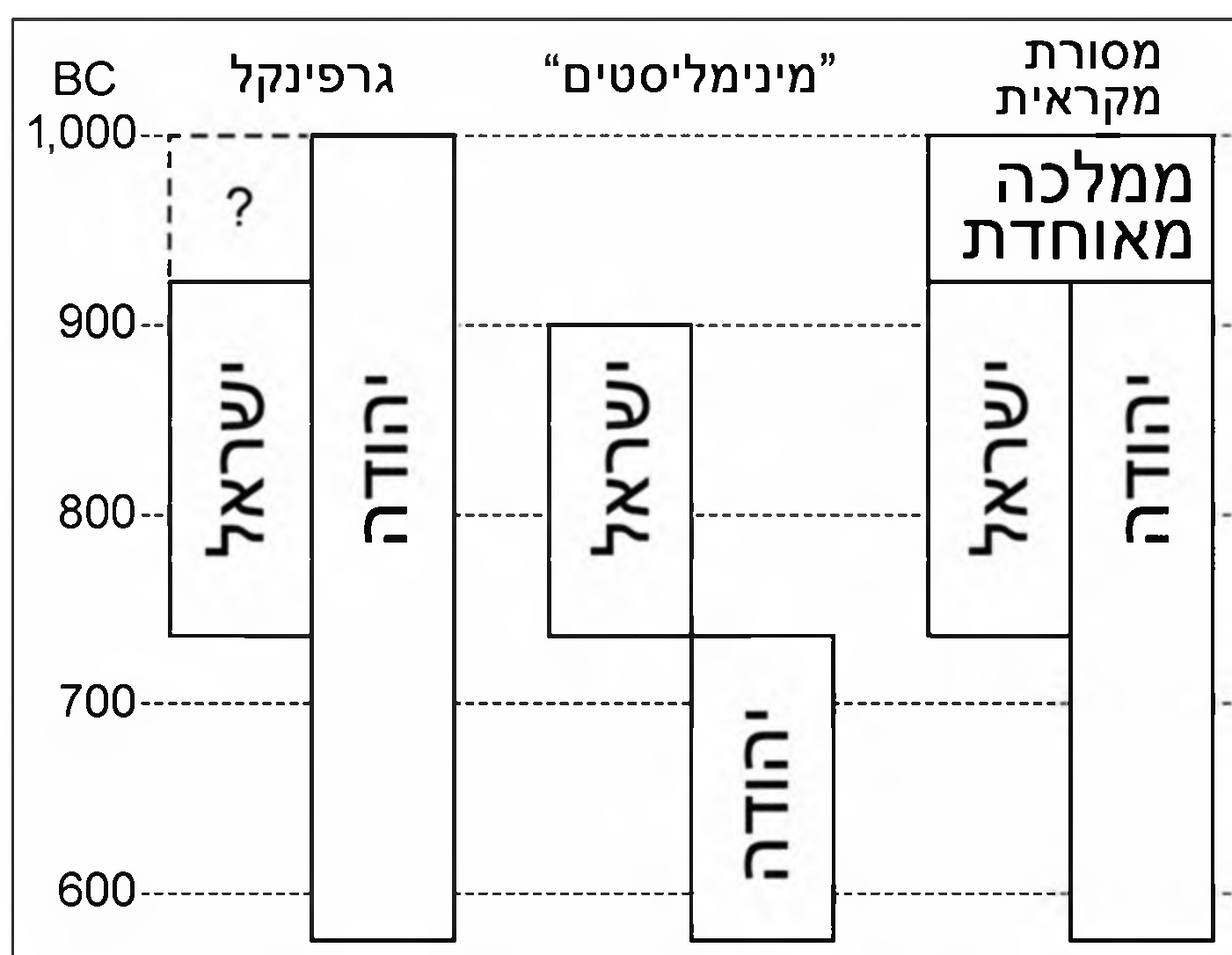
ג. מתי קמה ממלכת יהודה, בסוף המאה ה-11 לפסה"נ, או רק 300 שנה מאוחר יותר, לאחר חורבן ממלכת ישראל?

ד. האם היה קיים שלב של ממלכה מאוחדת, שבו דוד ושלמה שלטו בכל ארץ ישראל?

ה. האם השתמרו במסורת המקראית עדויות היסטוריות מהמאות 9-11 לפסה"נ, או שמדובר באגדות שנכתבו מאות שנים מאוחר יותר?

תוצאות החפירות שערכנו בחורבת קיאפה נותנות מענה ברור לארבע מתוך חמש שאלות אלו: המעבר התחולל כבר בסוף המאה ה-11 לפסה"נ, הישות המדינית הראשונה היתה ממלכת יהודה, שקמה בסוף המאה ה-11 לפסה"נ, ואכן השתמרו במסורת המקראית עדויות היסטוריות אמינות כבר מהשלב הראשון של תקופת המלוכה. על השאלה האם דוד ושלמה שלטו בכל ארץ ישראל או רק ביהודה, לא ניתן להשיב בהסתמך על חפירות חורבת קיאפה לבדן, ויש לבדוק היבט זה באתרים הממוקמים בצפון הארץ.

על פי המקרא, לאחר מות שלמה התפלגה הממלכה לשתי יחידות פוליטיות נפרדות: ממלכת ישראל בצפון וממלכת יהודה בדרום. הממלכה הצפונית נהרסה על ידי האשורים בשלהי המאה ה-8 לפסה"נ (חורבן שומרון, בירת הממלכה, התרחש בשנת 722 לפסה"נ), וממלכת יהודה נהרסה על ידי הבבלים בתחילת המאה ה-6 לפסה"נ (חורבן ירושלים בשנת 586 לפסה"נ). עם חורבן בית המקדש הראשון הסתיימו תקופת הברזל וימי הבית הראשון.

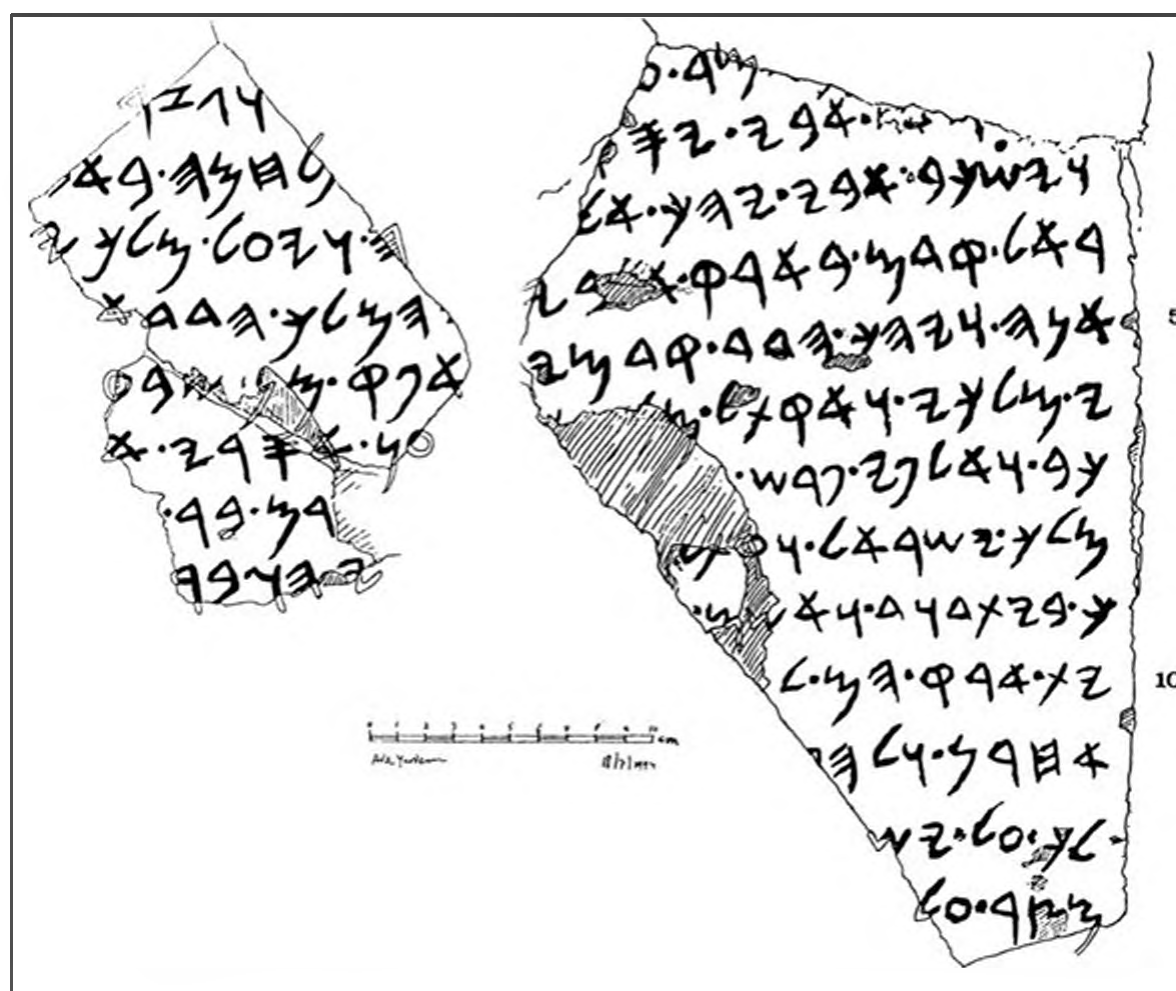

איור 2: הדעות השונות על אודות התפתחות הממלכה המאוחדת, ממלכת יהודה וממלכת ישראל

ואולם, במהלך שנות השמונים של המאה העשרים התפתחו דעות אשר שללו לחלוטין את התיאור המקראי, ואת חשיבתו של דור החוקרים הקודם. נהוג לכנות את החוקרים המחזיקים בדעות אלו בשם "מינימליסטים". תפיסת העולם המינימליסטית אינה אחידה ואפשר למצוא בה מגוון דעות, אך כדי להקל על הקורא אנו נציג כאן עמדה זו באופן סכמטי במידה מסוימת. לדעת החוקרים המובילים בגישה זאת, מאוניברסיטאות קופנהגן בדנמרק ושפילד באנגליה, דוד ושלמה לא היו כלל דמויות בשר ודם, אלא יצירי דמיון ספרותי גרידא. חוקרים אלה הציעו, כי באופן עקרוני יש לנטוש לחלוטין את המסורת המקראית ובמקומה המחקר המודרני צריך להסתמך רק על תעודות היסטוריות חיצוניות למקרא. כך לדוגמה, על סמך כתובת שהותיר המלך האשורי שלמנאסר השלישי – המזכירה את אחאב מלך ישראל בקרב קרקר בשנת 853 לפסה"נ, ועל סמך כתובת מישע מלך מואב – המתארת את מלחמתו בבן

עומרי מלך ישראל בסביבות שנת 850 לפסה"נ (או כמה שנים לאחר מכן), מציעים החוקרים הללו כי ממלכת ישראל (ולא ממלכת יהודה) התפתחה ראשונה, בתחילת המאה ה-9 לפסה"נ. ממלכת יהודה, המוזכרת לראשונה באופן ברור בכתובות המלך האשורי סנחריב, בשלהי המאה ה-8 לפסה"נ, התפתחה, לדעתם, לממלכה רק לאחר חורבן ממלכת ישראל.⁴ באיור 2 מוצגות הדעות השונות במקביל, ואפשר לראות בבירור את ההבדלים בין הגישות. הגישות המינימליסטיות מחקו לחלוטין את תקופת הממלכה המאוחדת, ודחו ביותר מ-200 שנה את הקמת ממלכת יהודה.

התפיסה הקיצונית שהציעה לראות בדוד ובשלמה דמויות מיתולוגיות בלבד הובהרה כשגויה ב-21 ביולי שנת 1993 עם גילוי הכתובת הארמית בתל דן, המזכירה את "בית דוד" (איור 3). כתובת זאת הצביעה בבירור, כי כבר במאה ה-9 לפסה"נ היתה קיימת מסורת על קיומו של מייסד שושלת בשם דוד, וידע היסטורי זה היה מוכר בארצות השכנות ולא ביהודה בלבד.⁵ מאז פרסום הכתובת שוב לא ניתן לשלול לחלוטין את עצם קיומו של דוד כמלך והמחקר צריך להתמודד עם שאלות שונות הקשורות באופי שלטונו: האם עמד בראש ממלכה עירונית או ארגון שבטי, מה היה ההיקף הגיאוגרפי של תחום השפעתו, מה היו האתרים המרכזיים תחת שלטונו, מה היתה רמת הארגון המנהלי וכדומה.

איור 3: כתובת תל דן: שלושה שכרים של אבן בזלת, שעליהם השתמר קטע של כתובת מלכותית בארמית. את הכתובת הציב כנראה חזאל מלך דמשק, שמלך בשלהי המאה ה-9 לפסה"נ, והוא מתפאר כי הרג שבעים ושבעה מלכים, בהם מלך ישראל ומלך מבית דוד (על פי אברהם בירן ויוסף נווה)

אתר המפתח לחקר תקופת דוד צריך, כמובן, להיות עיר דוד שבירושלים, בירת הממלכה. אך ירושלים היא אתר קשה במיוחד למחקר ארכיאולוגי משלושה טעמים עיקריים: הטעם הראשון הוא שכיום ישנו יישוב מודרני היושב כמעט בכל שטחה של עיר דוד, והאפשרויות הארכיאולוגיות לחפור מוגבלות לשטחים מצומצמים. הטעם השני הוא אופי הבנייה באתר הררי, משום שבתקופות רבות הבונים פינו את כל שרידי הבנייה הקודמים להם ובנו ישירות על סלע-האם. כך נמחקו לחלוטין שרידי הבנייה מתקופות שונות. ולבסוף, בתקופת בית ראשון החיים בירושלים נמשכו כ-400 שנה ללא הפרעה, עד החורבן הבבלי. לפיכך מבנים המשיכו לשמש ברציפות מאות שנים, ולא נוצרו באתר שכבות חורבן המהוות עוגנים כרונולוגיים לארכיאולוג. השקט היטיב עם התושבים הקדומים, אבל לארכיאולוגים אין מה לחפור...

למרות קשיים אלו נחשפו בירושלים כמה מבני אבן גדולי מידות, המעידים על פעילות בנייה מונומנטלית בחלקה הקדום של תקופת בית ראשון. המבנה הראשון הוא "מבנה האבן המדורג" בעיר דוד. כבר בשנים 1923–1925 חשפה משלחת הפירות בראשות הארכיאולוגים רוברט א' ס' מקאליסטר וג'והן ג' דנקן, חלק ממבנה מרשים זה. מאז נחפרו חלקים נוספים על ידי חופרי ירושלים לדורותיהם: קתלין מ' קניון (בשנים 1961–1967), יגאל שילה (בשנים 1978–1985) ולאחרונה אילת מזר (משנת 2000 ואילך). זהו קיר משופע ומדורג, הבנוי מ-55 מדרגות אבן החשופות היום לגובה של 18 מ', משרידי הבנייה המרשימים ביותר בארץ מתקופת בית ראשון. חלקים אחרים של המבנה שנחשפו בסמוך מלמדים שגובהו המלא הגיע לכמעט 30 מ'. אופיו המדורג, המאפשר לטפס עליו בקלות, מעיד שאין כאן חלק מביצור להגנת העיר. לפיכך מקובל לפרש מבנה זה כקיר התומך את המדרון המזרחי הסדוק של עיר דוד, על מנת לאפשר בנייה של מבנים גדולים בראש המדרון.⁶

המבנה השני הוא "מבנה האבן הגדול". מבנה אבן גדול נחשף בראש המדרון המזרחי של עיר דוד, מעל למבנה האבן המדורג ומצפון לו, בחפירות שערכה אילת מזר בשנים 2005–2007. היא תארכה אותו לתחילת המאה ה-10 לפסה"נ ובהתאם הציעה לראות בו את ארמון דוד.⁷

על שני המבנים הללו יש להוסיף שני מגדלים ב"עופל". אזור העופל (שדרכו העפילו מעיר דוד להר הבית ומכאן שמו) נמצא מחוץ לעיר העתיקה ומדרום להר הבית. בחלק העופל הסמוך לפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית, כמאה מטר מצפון למבנה האבן המדורג ולמבנה האבן הגדול, נחשפו מגדלי אבן מסיביים,

שהשתמרו לגובה של עד 12 מ'. מגדלים אלו כבר התגלו בחפירות שערך החוקר הבריטי צ'רלס וורן בשנים 1867–1870, וחשיפתם נמשכה במהלך השנים. רק לאחרונה, בחפירה של אילת מזר בשנים 2009–2010, נמצאו למרגלות מבנים אלו שברי כלי חרס, או "חרסים" בעגה המקצועית, האופייניים למחצית השנייה של המאה ה-10 לפסה"נ. האם יש לתארך את הקירות האדירים לימי שלמה המלך על פי חרסים אלו?⁸

תארוכם של שלושת המבנים המונומנטליים הללו בעייתי מאוד, שכן הם אינם מתקשרים לשכבות יישוב עשירות בממצאים עם כלי חרס, המאפשרות לארכיאולוג לקבוע את גילם, וכן לא נמצאו בהם ממצאים אורגניים המתאימים לתארוך בשיטת פחמן 14. לפיכך הועלו במחקר הצעות שונות לתארוך המבנים. יש חוקרים המקדימים מבנה זה או אחר וטוענים שנבנה כמה דורות לפני דוד המלך, יש המתארכים אותם לימי דוד או שלמה, ויש המאחרים אותם וטוענים שנבנו דורות אחרי ימי דוד. היום לא ניתן להוכיח בוודאות כי התגלתה בירושלים בנייה ממלכתית מונומנטלית מימי דוד.⁹

לנוכח הבעיות בתארוך ממצא ארכיאולוגי למאה ה-10 לפסה"נ, ביהודה בכלל ובירושלים בפרט, הועלו בעשרים השנים האחרונות הצעות שונות להבנת תחילת המלוכה ביהודה. ההצעה הידועה בכינוי "כרונולוגיה נמוכה", שפורסמה בשנת 1996 על ידי ישראל פינקלשטיין, טענה כי ה"עיוור" – כלומר המעבר מחברה כפרית (תקופת ההתנחלות והשופטים, תקופת הברזל I) לחברה עירונית (תקופת המלוכה, תקופת הברזל II) התרחש רק בשלהי המאה ה-10 לפסה"נ, ורק בצפונה של ארץ ישראל בממלכת ישראל. "הנמכת" התאריך של מעבר זה מראשית המאה ה-10 לסופה של אותה מאה, היא שהעניקה לתיאוריה זו את כינויה "הכרונולוגיה (כלומר התארוך) הנמוכה". חסידי תיאוריה זו מציעים, כי בירושלים לא התקיים במאה ה-10 לפסה"נ יישוב עירוני מבוצר ועל כן יש לראות את דוד כמנהיג שבטי מקומי, לכל היותר. יהודה התפתחה, לדעתם, לכלל מדינה של ממש רק בסוף המאה ה-8 לפסה"נ, לאחר שממלכת ישראל נחרבה. גישה זו ודומותיה שוללות לחלוטין הן את קיומה של ממלכה מאוחדת ששלטה בכל ארץ ישראל, והן את האפשרות שבתחילת המאה ה-10 קמה ביהודה ממלכה מקומית, ששלטה על דרום הארץ בלבד.¹⁰

מה הם חרסים וכיצד משתמש בהם הארכיאולוג לקביעת גיל

חלק גדול ממאמצי המחקר הארכיאולוגי מרוכזים בלימוד ובניתוח כלי חרס, שבדרך כלל נמצאים כשהם שבורים. השברים הללו מכונים "חרסים" בעגה המקצועית. מדוע קבוצת ממצא זאת דווקא זוכה בהתעניינות כה רבה ומה חשיבותה? בני האדם נמשכים מטבעם לחידושים טכנולוגיים ולאופנות. כמו שהמכוניות, מקלטי הטלוויזיה, המחשבים האישיים ומכשירי הטלפון שלנו השתנו באופן בולט בעשרות השנים האחרונות, כך גם בעבר השתנו מתקופה לתקופה המוצרים השונים: כלי חרס, כלי אבן, כלי מתכת, וכל היבט אחר. לימוד צורות הכלים ואופן השתנותם לאורך התקופות, מהווים לפיכך מכשיר לקביעת גילן של שכבות יישוב הנמצאות באתרים ארכיאולוגיים.

במהלך הדורות נרקבו ונעלמו באתרים הארכיאולוגיים חפצים העשויים חומרים אורגניים, כמו עץ, קש או עור. חפצי המתכת בדרך כלל הותכו ומוחזרו, ולפיכך הם מועטים ונדירים. לעומת זאת כלי חרס אינם מתכלים ואינם ניתנים למחזור, וברגע שכלי נשבר החרסים נזרקים באתר ומשתמרים לדורי דורות. בכל משק בית היה צורך במספר לא קטן של כלי חרס לאגירה ולאחסנת מצרכים, לבישול ולהגשת מזון. בנוסף, כלי החרס שבירים ואינם עמידים לאורך זמן כמו כלי אבן או מתכת, לפיכך הם יוצרו בעבר בכמויות גדולות, ולכן הצטברו באתרים ארכיאולוגיים חרסים בהיקפים גדולים מאוד. בחורבת קיאפה, למשל, נאספו במשך חמש עונות חפירה קרוב ל-200,000 חרסים.

כיוון שכלי החרס השתנו לאורך התקופות, אפשר לקבוע על פי החרסים הנחשפים בשכבה ארכיאולוגית, לאיזו תקופה היא משתייכת, כלומר לתקופת הברונזה המאוחרת, לתקופת הברזל או לתקופה ההלניסטית. אבל מלימוד החרסים בלבד לא ניתן להגיע לקביעות מדויקות מאוד, כגון המחצית הראשונה של המאה ה-12 לפסה"ג, או המחצית השנייה של המאה ה-10 לפסה"ג. זאת כיוון שאין אנו יודעים בדיוק כה רב מתי הופיעו טיפוסי כלי החרס השונים ומתי יצאו מכלל שימוש. ישנן תקופות או תרבויות שבהן כלי החרס שינו את צורתם במהירות וישנן תקופות שבהן התקיימה יציבות, ואותן צורות כלים המשיכו לשמש פרקי זמן ארוכים. לכן ישנן שכבות יישוב שאף שהתגלו בהן מאות אלפי חרסים, תארוכן שנוי במחלוקת, וארכיאולוגים שונים מציעים להזיז את גילן, בעשרות שנים ואף ביותר ממאה שנה.

כשם שכתובת תל דן הבהירה, כי הטענה שדוד היה דמות מיתולוגית בלבד היא קיצונית וחסרת בסיס מדעי, כך החפירה שאנו מנהלים זה חמש שנים בחורבת קיאפה הבהירה, כי טענות ה"כרונולוגיה הנמוכה" הן קיצוניות וחסרות בסיס מדעי. בחפירתנו התגלתה עיר מבוצרת, המתוארכת על ידי מדידת פחמן 14 לשלהי המאה ה-11 לפסה"נ, וראשית המאה ה-10 לפסה"נ היא התקופה שבה חי דוד המלך. זוהי עדות חד-משמעית כי תהליך העיור החל, בהתאם למסורת המקראית, כבר בימי דוד. יתרה מכך, הממצאים בחורבת קיאפה מלמדים, שתהליך העיור של תחילת תקופת בית ראשון החל בדרום הארץ, בממלכת יהודה. מעתה ואילך לא ניתן לטעון כי העיור של תקופת בית ראשון החל בממלכת ישראל, במאה ה-9 לפסה"נ.

הממצאים שחשפנו בחורבת קיאפה אפשרו להגדיר שלב תרבותי שלא היה מוכר עד כה בירושלים, וחוללו מהפכה של ממש בכל הקשור להכרת תקופת דוד המלך. מתברר כי היו בתקופתו ערים מבוצרות ומנהל ריכוזי בצד קשרי מסחר ארוכי טווח ויכולת כתיבה. כל ההיבטים הללו ייסקרו בהמשך, בחלק השני של הספר. השלכות החפירה מרחיקות לכת אף יותר לכך, כי הן מעידות שהשתמרו במסורת המקראית זיכרונות היסטוריים מראשית המאה ה-10 לפסה"נ. בכך נשמטה הקרקע מתחת לטענות "המינימליסטים" כי אין במקרא כלל נתונים היסטוריים מתקופת דוד.

ב. מחפשים אחר ממלכת דוד

ידיעותינו על אודות ממלכת יהודה מגיעות משלושה מקורות עיקריים: חפירות ארכיאולוגיות, סקרים ארכיאולוגיים, והמסורת המקראית. להלן נסקור בקצרה את המידע שכל אחד מהם מעמיד לרשותנו, ונבחן את אמינותו, את יתרונותיו, אך גם את מגבלותיו.

חפירות ארכיאולוגיות: חפירה ארכיאולוגית היא הדרך הטובה ביותר ללמוד את תולדותיו של אתר. זה למעלה מ-140 שנה נערכות חפירות באתרים שונים ביהודה: ירושלים, בית שמש, עזקה, גזר, תל א-נצבה, תל בית מרסים, ערד, תל שבע, לכיש, חברון, גבעון, תל גודד ועוד.¹¹ כמה מהאתרים, כמו לכיש או עזקה, הם תלים העומדים בשימונם אלפי שנים והארכיאולוג יכול לחפור בהם כראות עינו. בתלים יש שכבות יישוב המסודרות לרוב זו על גבי זו, על כן צריך לעתים קרובות לחשוף תחילה ממצאים מתקופות מאוחרות, כדי להגיע לשכבות קדומות יותר, עניין הדורש זמן רב. בתלים שונים, שכבות מראשית תקופת ממלכת יהודה (כמו שכבות V-VII בתל שבע או שכבה V בתל לכיש) נחפרו בהיקף מצומצם בלבד, בבורות בדיקה קטנים בהשוואה לשטחם הגדול של האתרים. עובדה זו יוצרת בעיה משמעותית, שכן

בגללה המידע העומד לרשותנו בנושא אופי היישוב באותן שכבות, שהן חשובות ביותר להבהרת הבעיות הכרוכות בייסוד ממלכת יהודה, מוגבל מאוד.

בעיה מרכזית נוספת היא חפירות ישנות שנערכו בתחילת המאה העשרים לספירה על ידי אבות המחקר, ארכיאולוגים אירופים ואמריקנים, שפקדו את האתרים המרכזיים בארץ ישראל מתוך רצון עז לאשש את הסיפור המקראי ולזהות תלים שונים עם ערים המוזכרות במקרא. כיוון שהמחקר הארכיאולוגי היה באותן שנים רק בתחילת דרכו, שיטות העבודה לא הצטיינו בדיוק רב. כתוצאה מכך באתרים מרכזיים, כמו גזר, תל א-נצבה או בית שמש, המידע שבידינו לקוי, משום שהחופרים הראשונים לא הפרידו נכונה בין השכבות השונות, וסברו שממצאים מתקופות שונות שייכים לאותה תקופה. לפיכך לא ברור מה מאפיין את השכבות השונות מתקופת המקרא באתרים אלו, וכיצד יש לתארך את המבנים ושלבי הביצור שנחשפו בהם.

שני אתרים מרכזיים של ממלכת יהודה שהיו בירת הממלכה בתקופות שונות הם חברון וירושלים. בשני האתרים יושבת עיר מודרנית על השרידים הקדומים והאפשרות של הארכיאולוגים לפעול בהם מוגבלת ביותר. מכאן שהמידע על אודות שני אתרים מרכזיים אלו חלקי ומקוטע. הדבר מזכיר במידה רבה את המצב בערים צור וצידון בחוף לבנון, שהיו בעת העתיקה המרכזים הגדולים של התרבות הפניקית השכנה. גם שם הערים הקדומות נמצאות תחת עיר בנות ימינו, והאפשרויות למחקר ארכיאולוגי בהן מצומצמות ביותר.

בצד התל הארכיאולוגי עומדת ה"חורבה" ("ח'רבה" בערבית). חורבה היא אתר שהיה מיושב רק לפרק זמן קצר, או בכמה פרקי זמן קצרים, ולכן לא התפתח בו תל מרובה שכבות. באתר כזה שבו ניתן, לרוב, להבחין בשרידים הקדומים על פני השטח אפשר לחפור שטחים גדולים משכבת יישוב אחת ולהבין את אופיו ביתר קלות. כך למשל המשלחת שלנו, החופרת בחורבת קיאפה, הצליחה לחשוף כ-3,500 מ"ר של יישוב מתחילת המאה ה-10 לפסה"נ בתוך חמש עונות חפירה בלבד (בפרק 3 נסביר כיצד מארגנים חפירה ארכיאולוגית באתר ומהי עונת חפירות).

מלאכת החפירה היא הרפתקה מרתקת והיא מעלה ממצאים מגוונים ויפים, כגון כלי חרס, כלי אבן, פסלים, תכשיטים, מטבעות וכדומה. ואולם תגליות אלו מעוררות שאלות קשות הקשורות לפירוש הממצאים: הממצאים המתגלים בשכבת יישוב מסוימת, משקפים בעיקר את שלב החיים הסופי של אותה שכבה, כלומר את ימיה האחרונים, רגע לפני שחרבה או ננטשה. אבל מה אם היישוב שאת שרידיו מוצא הארכיאולוג נוסד מאה או מאתיים שנה לפני חורבנו? כיצד נדע זאת? אכן, זו בעיה קשה וכתוצאה מכך מחקרים רבים נוטים, שלא בצדק, לדחוס לפרקי זמן קצרים של כמה שנים בודדות תהליכים ארוכי טווח, שנמשכו עשרות או מאות שנים.

מהו תל ארכיאולוגי ומהי שכבת יישוב

בנופי ארץ ישראל בולטות במקומות רבים גבעות שלהן שוליים תלולים. אין זאת תופעת טבע שנוצרה בעקבות תהליכים גיאולוגיים, אלא תל ארכיאולוגי שנוצר כתוצאה מפעילות אנושית. במקומות שבהם יש תנאים טובים להתיישבות משום שהם ממוקמים ליד מקור מים, בסביבתם קרקע פורייה לחקלאות ובסמוך להם עוברת דרך חשובה, נהגו לחזור ולהקים יישובים שוב ושוב. כך, למשל, בתלים של בית שאן וחצור נמצאו שרידים של 18 יישובים שנבנו זה על גבי זה. התושבים בכל אחת מתקופות אלו בנו את בתיהם מאבנים ומלבני בוץ, כלומר טונות רבות של אדמה ואבן הובאו בכל פעם מחדש לאתר, והצטברו בו. מתקופה לתקופה הלך המקום והתגבה מעל סביבתו, ונוצרה גבעה מלאכותית – היא התל שראשו יכול להגיע ל-10 מ' ואף יותר מעל מפלס פני השטח המקורי. התושבים הקדומים ייצרו כלי חרס, כלי אבן או כלי מתכת, וגם אלו, שלמים או שבורים, הצטברו באתר. פעילויות הקשורות באכילה ובהכנת מזון השאירו במקומות המגורים שרידי עצמות של בעלי חיים, זרעים וענפי עץ שרופים. תל ארכיאולוגי הוא, אם כן, ארכיון המשמר בתוכו עדויות לפעילותם של בני אדם לאורך אלפי שנים.

כיוון שהתקופות השונות יושבות זו מעל זו, נוצרות בתל שכבות. הדבר דומה לדפים בספר, וכמו שכל דף מספר סיפור אחר, כך כל שכבה מספרת על תקופה אחרת. ארכיאולוג החופר בתל ממספר את השכבות על פי סדר הופעתן. כך לדוגמה בתל שבו 18 שכבות, השכבה הקרובה ביותר לפני השטח מקבלת את המספר 1, והשכבה העמוקה ביותר היושבת על הקרקע הבתולה מקבלת את המספר 18. משיטת מספור זו ברור כי שכבה 12, לדוגמה, קדומה משכבה 5, אבל צעירה משכבה 16.

כמו בימינו אנו, כשהטכנולוגיה והאופנה משתנות במשך הזמן, גם בעבר שינו בני האדם במשך הזמן את צורות בתיהם, את סגנון כלי החרס וכלי המתכת, נוהגי האכילה, הכתב וכל היבט אחר בהתנהגותם. מדע הארכיאולוגיה חוקר את השתנות ההתנהגות האנושית לאורך אלפי שנים, ומטרתו לתארך את התקופות השונות ולהבין את אורח חיי האנשים על כל הכרוך בכך: הארגון החברתי והכלכלי, התזונה ומצב בריאות האוכלוסייה, האמונות והפולחן, וכל היבט אחר שאפשר ללמוד ולחקור.

בעיה עמוקה נוספת קיימת בנוגע ליכולתנו להגדיר מבחינה ארכיאולוגית מתי מתחילה תקופה מסוימת ומתי היא מסתיימת: כך לדוגמה, המעבר בין תקופת ההתנחלות והשופטים (תקופת הברזל I) לתקופת המלוכה (תקופת הברזל II) התרחש היסטורית בנקודת זמן מסוימת. ברור לנו, כי במעבר שבין שתי התקופות בני האדם שינו את תרבותם ואורחות חייהם. שינויים אלו התבטאו, למשל, בסוגי כלי הבישול והאוכל שבהם השתמשו, באופי כלי הנשק שבהם נלחמו, בעיטורים ובקישוטים שאותם אהבו, באופי המקומות שבהם התגוררו ובעוד מאפיינים רבים שאותם מכנים הארכיאולוגים בשם הכללי "תרבות חומרית". כאן נשאלת השאלה, האם תושבי האתרים השונים שהתקיימו בזמן הנדון שינו בבת אחת את אורח חייהם ותרבותם בעת המעבר בין התקופות, או שמא התרחש שינוי הדרגתי, בתהליך ארוך, שנמשך עשרות שנים עד להתגבשות התרבות החומרית חדשה? לדעתנו, בדרך כלל אירוע היסטורי אינו משנה את אורח החיים באופן מיידי וחד, אלא מתחיל תהליך שאת השפעתו אפשר לראות רק לאחר עשרות שנים.

סקרים ארכיאולוגיים: הסקר הוא שיטת מחקר האוספת ממצאים מפני השטח של אתרים ארכיאולוגיים, ובאמצעותה מזהה הארכיאולוג באלו תקופות היה המקום מיושב. הארכיאולוג הסוקר אינו חופר באתר, אלא עובר באופן שיטתי בתא שטח שהוגדר מראש, מתעד את הממצאים ומרכז אותם על מפת סקר, שבה יופיעו כל נקודות הממצא והאתרים שהתגלו במהלך העבודה. לעתים מאפשר הסקר לקבוע מה היה גודל היישוב בתקופה מסוימת על פי תפרוסת החרסים על פני השטח ועל פי שרידי הבנייה הנראים. לעומת חפירה ארכיאולוגית המצריכה שנים של עבודה באתר אחד, הסקר נותן תוצאות מהירות, על פני שטחים נרחבים. ברור שהסקר מהווה כלי מחקר חשוב ביותר לזיהוי הגיאוגרפיה היישובית של תקופות בעבר ולקבלת הערכה של גודל האוכלוסייה בתקופות שונות. במדינת ישראל נערכו סקרים ארכיאולוגיים שיטתיים. המדינה חולקה באופן סדור לתאי שטח של 10 על 10 ק"מ, וכל משבצת כזאת (ששטחה 100 קמ"ר) הוגדרה "מפת סקר".

מעצם טיבו הסקר מסתמך על מה שנמצא על פני שטח האתר. אבל כיצד מגיעים הממצאים הללו אל פני השטח? מקובל להניח כי ממצאים הקבורים בתוך האתר נחשפים לפני השטח עקב פעילות של גורמי טבע שונים (בעלי חיים, גשם, רוח וכדומה) או של האדם (בנייה או חפירת בורות), ולפיכך אפשר ללמוד מהם על התקופות הארכיאולוגיות שבהן המקום היה מיושב. הממצא העיקרי שאותו מלקטים הסוקרים מפני השטח הם חרסים, אך לפעמים נמצאים על פני השטח גם מטבעות, כלי אבן וכלי מתכת.

ואולם בצד התועלת שמביאה שיטת הסקר היא סובלת ממגבלות קשות, שעליהן עלינו לעמוד. ברור שאם יש באתר כמה שכבות, ייחשפו יותר ממצאים משכבות

1. תצלום אוויר שבו נראים בתחתית התמונה חורבת קיאפה ושטחי החפירה השונים (מבט לדרום).

מעבר לאתר החפירות נראה עמק האלה, שבו עברה הדרך הראשית ממישור החוף ומהערים הפלשתיות אל גב ההר, לחברון ולירושלים. באופק נראים חלקים נרחבים של שפלת יהודה

2. חורבת קיאפה: תצלום אוויר אנכי בסוף עונת החפירות של שנת 2007.
בתצלום נראה בבירור תוואי החומה המקיף שטח של 23 דונם. כך נראה האתר לפני שנערכו בו חפירות גדולות היקף

3. חורבת קיאפה: תצלום אוויר אלכסוני של העיר בסיום עונת החפירות של שנת 2011 (מבט לצפון).
אפשר לראות בבירור את תוואי החומה ואת שטחי החפירה הנרחבים שהמשלחת חקרה במהלך חמש שנים

4. חורבת קיאפה: תצלום אוויר אנכי בסוף עונת החפירות של שנת 2011.
שטחי החפירה הנרחבים מאפשרים לעמוד על התכנון העירוני של העיר

5. חומת העיר בחורבת קיאפה לפני תחילת החפירות. בבסיס הקיר נראות אבנים אדירות שמשקלן מגיע עד 8 טונות. בחלק העליון קיר הבנוי מאבנים קטנות שראשיתו בתקופה הפרסית, אשר המשיך לשמש טרסה חקלאית עד לימינו אנו. כך עמדה חומת העיר חשופה אלפי שנים

6. חפירת הבדיקה בעונת 2007. בקצה החפירה נראה הקיר ההיקפי הבנוי מאבנים קטנות, שחלקו העליון גבוה ממפלס פני השטח שבתוך האתר. לנוכח תוצאות הבדיקה החלטנו להתחיל לחפור בחורבת קיאפה בהיקף נרחב משנת 2008 ואילך

7. חדרות החפירה: העבודה מתנהלת בריבוע של 5X5 מטרים, תוך השארת מחיצות מכל צדדי הריבוע.
מחיצות אלו יוצרות חתך המאפשר ללמוד את אופן הרבדת השרידים הארכיאולוגיים באתר. סככות צל מגנות על החופרים מקרינת השמש החמה

8. מתנדב מנפה עפר בזמן החפירה.

כל האדמה במפלסי החורבן עוברת ניפוי וכך מתגלים ממצאים קטנים כחרוזים, תכשיטים וחותמות

9. תצלום אוויר של שטח A: כאן נראו עוד בטרם חפירה שרידי מבנה גדול, המורכב מחצר גדולה וסביבה חדרים.
בחפירה הובהר כי מבנה זה מתוארך לתקופה הביזנטית, למאות 4–6 לספירה

10. תצלום אוויר של שטח B עם גמר חפירתו.
בצד ימין נראה שער של ארבעה תאים, ומשמאל לו חומת הסוגרים ומבני מגורים

11. תצלום אוויר של שטח C בסוף עונת החפירות של שנת 2011.
בתצלום נראים שער של ארבעה תאים, חומת הסוגרים ושרידי מבנים

12. שטח C, מבט מצפון מזרח לדרום מערב

13. תצלום אוויר של שטח D בסוף עונת החפירות של שנת 2011.

ברוב השטח נראה מבנה גדול מידות, מהתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה, ששימש מרכז מנהלי באזור השפלה

14. תצלום אוויר של שטח E בסוף עונת החפירות של שנת 2010

15. שכבת חורבן עשירה בממצאים נחשפת על רצפות העיר מתקופת המקרא.
במשך השנים חשפנו מאות כלי חרס, מאות כלי אבן, עשרות כלי מתכת ומספר גדול של חפצי פולחן ואמנות. ברור שהאתר נהרס באופן פתאומי

16. העתקת אבנים כבדות שמשקלן מגיע לכמה טונות נעשית בעזרת כלי מכני כבד.
כאן נראה צוות שחזור מיומן של דרוזים מרמת הגולן עם אורנה כהן המשמרת ועם חזי שמואל הטרקטוריסט יחד, בעת שחזור השער הדרומי

עליונות הקרובות אל פני השטח מאשר משכבות עמוקות. כמו כן סביר להניח שתקופה שבה היה באתר יישוב נרחב 'תשחרר' לפני השטח מספר גדול של חרסים, ואילו תקופה שבה התקיים יישוב מצומצם עשויה שלא לשחרר כלל חרסים לפני השטח. כתוצאה מכך הסקר לא יצליח לזהות את קיומה, ותתקבל תמונה מעוותת של "פער יישובי". במילים אחרות, הסקר יסיק בטעות שבתקופה מסוימת זו לא היה קיים יישוב במקום. למגבלות אלו של שיטת הסקר יש חשיבות רבה ביותר לעניין הנדון בספר זה, כמו שנראה מיד. מספר סקרים נערכו משנות ה-70 עד שנות ה-90 של המאה העשרים בתחומי ממלכת יהודה: בהר חברון, באזור בנימין, בהרי ירושלים ובשפלת יהודה. בסקרים אלו כמעט לא זוהו אתרים מהמאות ה-10 וה-9 לפסה"נ. אתרים שבהם נמצאו בסקרים חרסים מתקופת בית ראשון, מתוארכים בדרך כלל למאות ה-8 וה-7 לפסה"נ. על סמך נתונים אלו הציעו חוקרים אחדים כי ממלכת יהודה לא היתה קיימת כלל לפני סוף המאה ה-8 לפסה"נ. גם חורבת קיאפה נסקרה בעבר, וגם בה לא זוהה כלל יישוב מהמאה ה-10 לפסה"נ. ואולם תוצאות חפירתו בחורבת קיאפה, חפירה שהתנהלה לאחר הסקר, מלמדות כי חלה בסקר טעות. אתר מבוצר מהמאה ה-10 לפסה"נ עמד חשוף עם חומותיו ושני שעריו, והסקר לא זיהה את השערים, ולא זיהה בחרסים שנלקטו מפני השטח את המאה ה-10 לפסה"נ. ואם בחורבה העומדת חשופה על פני השטח לא זוהתה המאה ה-10 לפסה"נ, אפשר להניח במידה גבוהה ביותר של סבירות, כי פרק זמן זה לא זוהה גם בתלים רבים שבהם שרידי המאה ה-10 לפסה"נ קבורים תחת מספר גדול של שכבות יישוב מאוחרות יותר. המסקנה הנובעת מדיון זה היא, שהתמונה שהצטיירה עד כה מן הסקרים ולפיה לא היו יישובים ביהודה במאה ה-10 לפסה"נ ולא התקיימה ממלכה ריכוזית בפרק זמן זה, בטעות יסודה.¹²

המסורת המקראית: כשם שנתקלים בקשיים כשבאים להעריך את המידע העולה מחפירות ארכיאולוגיות או מסקרים, כך קורה גם בבואנו לנתח את העדות ההיסטורית העולה מהמסורת המקראית. כדי להדגים את הקשיים הכרוכים בשימוש במסורת המקראית להבנת תהליכים היסטוריים, נשתמש כדוגמה בפרק יז בספר שמואל א, המתאר את קרב דוד וגוליית. מניתוח הסיפור במסורת המקראית אפשר להעלות לפחות ארבע נקודות בעייתיות בפרק זה:¹³

1. מסורת סותרת: במקרא השתמרו שתי מסורות ובהן שני אנשים שונים שהרגו את גוליית. המסורת המפורסמת והמוכרת קושרת את מותו של גוליית לדוד, שלימים יהיה מלך. מסורת אחרת טוענת כי אלחנן בן יערי הכה את גוליית הגתי (שמואל ב, כא, יט). ובכן, מי הרג את גוליית הפלשתי, דוד בן ישי או אלחנן בן יערי?

2. חוסר השתלבות ברצף האירועים: בספר שמואל א, בפרק טז, דוד הנער מגיע לחצר מלכות שאול כדי לנגן לפני המלך השרוי בדיכאון. אבל מיד אחר כך בפרק יז, המתאר את שדה הקרב שבעמק האלה, מתברר שהמלך שאול ואבנר שר הצבא אינם מכירים את דוד.
3. אנכרוניזם: לאחר הקרב מסופר כי דוד לוקח את ראש גוליית לירושלים. והרי לפי המסורת המקראית עצמה ירושלים נכבשה רק בשלב מאוחר יותר, כאשר דוד כבר היה למלך, ולא בימי שאול (שמואל ב, ה, ה-ט).
4. עריכה מגושמת: בפרק יז חלקים גדולים של הכתוב מסופרים פעמיים. נראה כאלו שתי גרסאות של אותו סיפור שולבו יחד, ללא מחיקה של קטעים החוזרים על עצמם. אכן, בתרגום השבעים (תרגום התורה ליוונית מן התקופה ההלניסטית, המהווה עדות חשובה לנוסח המקרא) חזרות אלו אינן קיימות והטקסט קצר ב-44% לעומת נוסח המקרא בעברית.

חוקרים שונים הציעו תאריכים שונים לזמן כתיבתו או עריכתו של פרק יז בספר שמואל א.¹⁴ יש חוקרים המתארכים את כתיבת הפרק למאה ה-10 לפסה"נ, זמן קצר לאחר ימי דוד. לדעת חלק מחוקרים אלה אפשר למצוא בתיאור גוליית השתקפות של דמות לוחם מיקני או לוחם פלשתי, האופייני לתקופת הברונזה המאוחרת או לתקופת הברזל I. גישה שנייה מתארכת את הכתיבה לשלהי המאה ה-7 לפסה"נ. גישה שלישית מצביעה על התקופה הפרסית, במאות 5-4 לפסה"נ, שכן בתקופה זו, כך סבורים חוקרי מקרא, התגבש הטקסט המקראי. ולבסוף, יש חוקרים הסבורים כי יש לדחות את התאריך שבו קיבל הטקסט את צורתו הסופית לתקופה ההלניסטית, במאות 3-2 לפסה"נ.

מסקירה קצרה זאת ניתן לראות שאין כל הסכמה במחקר בנושא הזמן שבו חובר סיפור הקרב בין דוד וגוליית ומתי הוא קיבל את מתכונתו הסופית. לאמתו של דבר אין כל הסכמה בנוגע לזמן כתיבתם של חלק גדול מספרי המקרא, והמחלוקת אף יורדת לפרטים קטנים יותר, כגון זמן חיבורם של פרקים מסוימים, ואף משפטים בודדים. דוגמה נוספת למצב זה עולה מרשימת הערים שביצר המלך רחבעם, בנו של שלמה המלך ונכדו של דוד המלך, שהשתמרה בספר דברי הימים ב, יא, ה-י. על פי המקרא מתוארכת פעילות בנייה זאת לשלהי המאה ה-10 לפסה"נ. יש חוקרים שקיבלו תאריך זה, ויש שאיחרו את תארוכה של רשימה זו בכ-200 שנה לימי חזקיהו, בכ-300 שנה לימי יאשיהו, ואף בכ-800 שנה לימי השליט החשמונאי יוחנן הורקנוס הראשון,¹⁵ ועוד היד נטויה...

יש להודות באמת המרה, שאין כיום לרשות המחקר המודרני קנה מידה ברור ואובייקטיבי להתמודד עם שאלת תאריך כתיבת המסורות השונות של המקרא. קל

לראות את הקושי כשמשווים את מחקר המסורות המקראיות למחקר מסורות מתקופה אחרת בתולדות עם ישראל – תקופת המשנה והתלמוד. כאן המצב שונה, שכן מתקופה מאוחרת זאת יש בידינו מסורות דומות המופיעות במשנה, וכן בתלמוד הירושלמי ובתלמוד הבבלי, שנערכו מאות שנים לאחר המשנה. כאן ישנם גם הבדלים כרונולוגיים וגם הבדלים גיאוגרפיים הנוגעים לזמנים ולמקומות שבהם עוצבו הטקסטים, ואלו מאפשרים לחקור שינויי נוסח והתפתחויות אידיאולוגיות בכל אחד ממקורות אלו. בחקר המקרא, לעומת זאת, אין לנו נוסח מימי המלך חזקיהו, נוסח מימי המלך יאשיהו, נוסח מימי נחמיה ונוסח הלניסטי, ולפיכך לא ברורים תהליך היווצרות הטקסט, והזמן והאופן שבהם עוצב לצורתו הנוכחית. המדען היווני הקדום ארכימדס, מגדולי המתמטיקאים של כל הזמנים, אמר: "תנו לי נקודת משען ואעתיק את כדור הארץ ממקומו." חוקרים מתחום הגישה המינימליסטית מגדילים לעשות – הם מעתיקים את מסורות המקרא ממקומן כאוות נפשם ללא נקודת משען. כיוון שאין אפשרות אובייקטיבית לתארך מסורות אלה, הרי המזיז אותן מאות בשנים מטשטש את הגבול שבין מדע ודמיון.

לדעת כותבי שורות אלו, במקום להשתעשע בספקולציות בדבר פרק הזמן שבו נעשה הניסוח הסופי של טקסט זה או אחר, ראוי להתמודד עם השאלה ההיסטורית העמוקה יותר: האם הטקסט שלפנינו משמר זיכרון היסטורי, גם אם חובר או נערך במתכונתו הנוכחית מאות שנים לאחר הזמן שאותו הוא מתאר. כדי להבהיר את הסוגיה, ניישם את גישתם של החוקרים המינימליסטים בשאלה היפוטטית העוסקת בתקופה היסטורית מוכרת יותר. נניח לרגע שאיננו יודעים דבר על האימפריה הרומית הקדומה. עם זאת, אנו יודעים שהמחזאי הבריטי הנודע, ויליאם שייקספיר, כתב במאה ה-17 לספירה על רצח השליט הרומי יוליוס קיסר, שחי במאה הראשונה לספירה. על פי שיטת המחקר של החוקרים המינימליסטים נובעות מכך שתי מסקנות עיקריות: האחת, שיש לתארך את האימפריה הרומית למאה ה-17 לספירה, והשנייה, שיווליוס קיסר הוא דמות ספרותית בלבד. האבסורד הברור שבמסקנות אלו מעיד על שטחיותה של המחשבה העומדת בלבה של הגישה המינימליסטית.

עדות ברורה לכך שהיו לרשות המחבר המקראי נתונים היסטוריים אמינים הן כתובות מלכותיות שנמצאו במזרח התיכון ומתייחסות לתקופת בית ראשון. יש לציין כי במקרה שבו התגלתה כתובת מלכותית: כתובת פרעה שישק המצרי בכרנך, מצבת מישע המואבי בעבר הירדן המזרחי, מצבת תל דן הארמית וכתובות מלכי אשור ובבל המזכירות קרבות ומסעות כיבוש, אפשר למצוא בדרך כלל מסורת דומה במקרא (טבלה 2). מכאן שאין לראות בכל המסורת המקראית טקסט פיקטיבי מאוחר ומגמתי, החסר בסיס עובדתי. מסתבר שיש במקרא מסורות היסטוריות שעברו מדור לדור

ועמדו לרשות מחברי הנוסח הסופי. לתפיסתנו, האתגר הגדול של המחקר המודרני הוא להצביע על אותן מסורות שבהן אכן השתמר גרעין היסטורי, ולא לשלול מראש, באופן גורף, את המסורת המקראית.

טבלה 2: כתובות מלכותיות מתקופת בית ראשון ומידע מקביל שהשתמר במקרא

תאריך (מקורב)	אירוע	התיאור מקראי	כתובת מלכותית
925 לפסה"נ	מסע צבאי מצרי בארץ ישראל	מלכים א, יד, כה-כו	רשימות ערים בכתובת שישק ממקדש כרנך במצרים ¹⁶
אמצע המאה ה-9 לפסה"נ	קרב קרקר	*	כתובת המלך האשורי שלמנאסר השלישי ¹⁷
אמצע המאה ה-9 לפסה"נ	מסע צבאי למואב	מלכים ב, ג, ד-כז	מצבת מישע ¹⁸
סביבות שנת 840 לפסה"נ	הרג מלך ישראל ומלך יהודה	מלכים ב, ט, כא-כה	כתובת תל דן ¹⁹
732 לפסה"נ	מסע כיבוש אשורי לממלכת ישראל, כיבוש הגליל והמלכת הושע	מלכים ב, טו, כט	כתובת המלך האשורי תגלת-פלאסר השלישי ²⁰
722 לפסה"נ	כיבוש שומרון בירת ממלכת ישראל	מלכים ב, יז, ה-ו	כתובת המלך האשורי סרגון ²¹
701 לפסה"נ	מסע סנחריב מלך אשור ליהודה וכיבוש לכיש	מלכים ב, יח, יג-טז	כתובות המלך האשורי סנחריב ²²
681 לפסה"נ	רצח סנחריב על ידי בניו	מלכים ב, כ, יב	כרוניקה בבליית ²³
605 לפסה"נ	קרב כרכמיש בין צבא מצרי לצבא אשורי, על גדות נהר פרת	מלכים ב, כג, כט	כתובת בבליית ²⁴
598 לפסה"נ	מסע נבוכדנאצר מלך בבל לירושלים: גלות יהויכין והמלכת צדקיהו	מלכים ב, כד, י-יז	כתובת נבוכדנאצר מלך בבל ²⁵

* אירוע זה אינו מוזכר במקרא. בכתובת מתוארת ברית של מלכים שונים שהתאגדו ונלחמו נגד המלך האשורי שלמנאסר השלישי. בכתובת מוצג אחאב מלך ישראל כעומד בראש צבא חזק במיוחד. מתברר כי המסורת המקראית, המגלה כלפי אחאב יחס שלילי ושנאה עזה, התעלמה כמעט לחלוטין מגדולתו הצבאית והפוליטית.

ג. להפשיל שרוולים, או – כיצד חוקרים?

המתבונן מן הצד, שאינו ארכיאולוג, עשוי לחשוב שחפירתו של אתר ארכיאולוגי היא עניין פשוט: נוטל החופר את חפירה בידו, מסלק בעזרתו את שכבות העפר, מתעד היטב את שמצא ומנתח את משמעותו. וכי מה יכול להיות פשוט יותר? ואולם מאה וארבעים שנות ארכיאולוגיה בארץ ישראל לימדו אותנו, כי הצלחתה של חפירה תלויה במידה רבה בתכנון המוקדם ובחשיבה על היבטים מורכבים עוד בטרם תוסר פיסת העפר הראשונה מן האתר. החפירה בחורבת קיאפה ממחישה היטב צורך זה. שיטות המחקר שלנו, והשיקולים לבחירת האתר, לקביעת היקף החפירה, לאיסוף הממצאים ולניתוחם, ולהתייחסות למסורת המקראית מבוססים על תשעה היבטים מרכזיים, שאותם נפרט להלן.

1. תל או חורבה?

חורבת קיאפה נבחרה לחפירה כי המקום אינו תל מרובה שכבות שהיה מיושב אלפי שנים ברציפות, אלא חורבה שבה מיוצגת בעיקר עיר אחת מתקופת המקרא. עיר זאת עומדת חשופה עם חומותיה ושעריה ובאופן יחסי סבלה פחות מתהליכי הרס קשים, הפוקדים בדרך כלל שכבות יישוב בתלים שהיו מיושבים דורות רבים ברציפות.

2. חפירה לעומק או חפירה לרוחב?

לצורך הבנת תרבויות העבר, ובייחוד כדי לחקור את הצד ההתנהגותי-אנתרופולוגי, יש לחשוף קטע משמעותי ביישוב הקדום. חפירת שטחים נרחבים מאפשרת לקבל את תוכניתם השלמה של מספר מבנים, את יחסם זה לזה, ולהבין את הדומה והשונה בתוכנית בנייתם ובממצאים שנחשפו בכל מבנה. מידע זה יסייע לנו ללמוד על אודות צורת החיים בבתיים, הארגון החברתי והכלכלי של התושבים שחיו בהם, התכנון העירוני של האתר, הפולחן שנהג בו ומגוון היבטים אחרים. עד כה חפרנו בעיר של תקופת המקרא כ-3,500 מ"ר במשך חמש עונות חפירה.

בנקודה זאת ממש שונה שיטת המחקר שלנו מהשיטה הנהוגה בדרך כלל בחפירות ארכיאולוגיות. בשיטת העבודה המקובלת, חופרים בתל שיש בו שכבות רבות וחוקרים כמה תקופות במקביל. אם אנו, למשל, היינו חופרים במשך אותן חמש עונות חפירה בתל שבו התקיימו 10 ערים, זו מעל זו, והיינו רוצים לבדוק את כולן, היינו מספיקים לחשוף בערך 350 מ"ר מכל שכבה. ובכן מה עדיף: לחשוף שכבה אחת בהיקף של 3,500 מ"ר או לחשוף 10 שכבות בהיקף של 350 מ"ר כל אחת? אכן, דילמה לא פשוטה. במצב המחקר כיום, לאחר כ-140 שנות חפירה בארץ ישראל, עדיף לדעתנו לתרום תרומה משמעותית להבנת פרק זמן אחד, באופן יסודי. ואכן, תוצאות החפירה בחורבת קיאפה מצדיקות

גישה זאת. כמות ואיכות הנתונים שחשפנו בחורבת קיאפה מאפשרים להעלות שאלות מגוונות, ובעיקר היבטים הקשורים בתכנון עירוני, ובאופן בניית העיר והארגון החברתי של אוכלוסיית המקום, שאלות שחפירה בהיקף מצומצם אינה מאפשרת לענות עליהן. בצילומי הצבע המוצגים בקבוצת התמונות הצבעוניות אפשר לראות כיצד התקדמה החפירה מראשיתה בעונת 2007 ועד לעונה החמישית בקיץ 2011.

3. הזיתים שעשו היסטוריה

תארוך האתר נעשה על סמך 10 חרצני זיתים שנמדדה בהן תכולת האיזוטופ פחמן 14.²⁶ במקום להיכנס לוויכוחים בשאלה אם חורבת קיאפה נבנתה במאה ה-10 או במאה ה-9 לפסה"נ, חרצני הזיתים קבעו את התאריך באופן חד-משמעי. אם תארוך חורבת קיאפה היה מבוסס רק על ניתוח גילם של החרסים, חוקרים היו מציעים להעלות או להוריד את גיל האתר במאות שנים, בהתאם להשקפות הנובעות משיקולים היסטוריים. ברגע שהתקבל תארוך המתבסס על האיזוטופ פחמן 14, גיל האתר הפך להיות עובדה שקשה להתווכח איתה. יש לציין כי חורבת קיאפה היא האתר הראשון ביהודה מפרק הזמן של ראשית המלוכה שתארוכו נקבע בשיטה זאת.

תארוך בעזרת האיזוטופ פחמן 14

שיטת התארוך על פי האיזוטופ פחמן 14 הומצאה בשנת 1950, על ידי הפיזיקאי וילארד ליבי, שאף זכה על כך בפרס נובל בשנת 1960. אטומים של היסוד הכימי פחמן מופיעים בטבע במשקלים שונים ומכונים על פי משקליהם פחמן 14, פחמן 13 ופחמן 12. אטומים אלו, שמשקליהם שונים אך הם בעלי אותן תכונות כימיות, קרויים "איזוטופים". מתברר שהאיזוטופ פחמן 14 אינו יציב ותצפיות פיזיקליות הוכיחו שהכמות המקורית שלו מתפרקת למחציתה תוך כ-5,730 שנים. לאחר פרק זמן נוסף של 5,730 שנים נותרת רק מחצית מן המחצית, כלומר רבע מהכמות המקורית. כך נמשך התהליך עד שלא נותרת כמות שאותה ניתן למדוד במעבדה. פחמן 14, וגם פחמן 12 הנפוץ יותר, נמצאים בגופים אורגניים (עצים, עצמות, גרעיני זיתים ועוד), שכן אלה קולטים אותם מן האוויר כל עוד האורגניזם שהם מהווים חלק ממנו חי. עם מותו של האורגניזם נותרת כמות פחמן 12 המצויה בו ללא שינוי, אך כמותו של פחמן 14 הולכת ופוחתת עם השנים. לפיכך מדידת היחס בין פחמן 14

לפחמן 12 בדוגמה כלשהי מאפשרת לקבוע את גיל הדוגמה. לא ניתן לתארוך אבנים או חרסים בשיטה זאת, לכן אוספים חומר אורגני מתוך מבנים ורצפות מגורים ואותו מתארכים. התאריך המתקבל נותן את תארוך השכבה שבה נאסף. אם חומר אורגני נודד בין שכבות שונות באתר, עקב חפירת בורות על ידי תושבי האתר הקדומים, או במחילות שחפרו בעלי חיים, יתקבלו תוצאות שאינן מתאימות לגיל התקופה. עיוות אפשרי נוסף בתארוך פחמן 14 נובע מכך שלא פעם נשלחים לתארוך גושי פחם שמקורם בעצים שרופים. יש עצים החיים מאות שנים, ואם מתארכים גוש פחם שמקורו בעץ זקן, אזי במקום לקבל את גיל השכבה שבה נמצא הפחם נקבל את גיל העץ שמקורו בתקופה הקודמת לשכבה במאות שנים. כיום ברור שעדיף לשלוח לתארוך זרעים או חרצני זיתים, שאינם משתמרים לעשרות ומאות שנים, אלא משקפים את פרק הזמן של השכבה שבה נמצאו.

עם התקדמות המחקר התברר, כי ריכוז האיזוטופ פחמן 14 לא היה קבוע באטמוספירה, אלא היה נתון לשינויים קלים לאורך התקופות. על שינויים אלו אפשר ללמוד ממחקר טבעות עצים, שבהם נוצרת טבעת כל שנה, ומתקבל רצף הניתן לתארוך על ידי ספירת הטבעות השנתיות. שיטת מחקר זאת נקראת דנדרו־כרונולוגיה, והיא עומדת באופן עצמאי ללא תלות בשיטת התארוך המתבססת על איזוטופים. שילוב שתי השיטות מאפשר כיום לערוך התאמה (קליברציה) בין תארוך המבוסס על האיזוטופ פחמן 14 ושנים אמיתיות. יש לציין כי הדיוק של שיטה זאת נע סביב שני אחוזים.

בחורבת קיאפה מתקיימים תנאים אידיאליים לתארוך בשיטת פחמן 14. מצד אחד נמצאו באתר חרצני זיתים מפוחמים המתאימים לתארוך. כך נמנעה הסכנה של תארוך פחם שמקורו בקורות עץ זקנות. מצד אחר יש באתר רק שכבה אחת מתקופת המקרא, ואם נשלח לתארוך חרצן זית שחדר מתקופה אחרת, תאריכו יבלוט לעין שכן הוא יחרוג משאר הדוגמאות במאות שנים. למרות התנאים הטובים יחסית בחורבת קיאפה, מ-14 דוגמאות שנשלחו לתארוך, 10 דוגמאות מתאימות למסגרת הזמן של ראשית תקופת הבית הראשון, וארבעה תאריכים אחרים יצאו חריגים בגילם: כ-700 שנה לפני תקופה זו, כ-700 שנה לאחר תקופה זו, ודוגמה אחת אף תוארכה לעת המודרנית. יש להניח שאם כך המצב בחורבת קיאפה, הרי שבתלים מרובי שכבות,

שבהם טווח הזמן שבין שכבות היישוב מצומצם, כחצי מהתאריכים המתקבלים בכל שכבה צריכים להיות חשודים כחדירות מתקופות קדומות או מאוחרות. חורבת קיאפה, שגילה כ-3,000 שנה, מתוארכת בשיטת פחמן 14 לטווח הגילים שבין 1052 ל-974 לפסה"נ. אין מדובר בדיוק של כמה שנים בודדות, אלא בטווח גילים הנמשך לאורך כ-80 שנה. חשיבותו העיקרית של תארוך זה נעוצה בכך שהוא מלמד כי חורבת קיאפה קדומה לתקופת שלמה המלך, שמלכותו מתחילה על פי המקובל סביב שנת 970. לפיכך ברור שהאתר היה מיושב בימי דוד המלך. לאמתו של דבר אין להוציא מכלל אפשרות כי תאריך האתר הוא אף קודם לדוד, והתקיים כבר בתקופה שהמסורת המקראית מייחסת לימי שאול המלך. ניתן יהיה להכריע בסוגיה רק אם תימצא בחורבת קיאפה כתובת המזכירה מלך זה או אחר.

4. מבצע מורכב – כיצד מארגנים משלחת?

חפירה ארכיאולוגית היא מבצע מורכב, הדורש הכנות וחשיבה מיוחדת על הצדדים המעשיים: כיצד נביא מים לאתר? מה יאכלו החופרים? מה לעשות אם חופר נפצע? כיצד ניצור צל באתר החשוף כולו לשמש? איך נארוז והיכן נאחסן את הממצאים שנגלה? אלה רק חלק מהשאלות הטורדות את מנוחת החופר עוד בטרם החל בחפירה.

כשחופרים באתר הנמצא בתוך עיר, הפתרון לשאלות אלו הוא בדרך כלל פשוט למדי, אך מה עושים, במקרה כמו של חורבת קיאפה, כאשר האתר נמצא בלב שדות, וההגעה אליו כרוכה בנסיעה בשבילי עפר משובשים? בתחילת הפרויקט, בעונות 2007–2008, טיפסנו בכל בוקר במעלה הגבעה עם כל ציוד החפירה והכלכלה כשאנו עמוסים בליטרים רבים של מים. עם התקדמות הפרויקט הצלחנו להביא את ציוד החפירה, ואף עוקב מים לרחיצת ידיים אל ראש הגבעה. הצלחתו של הפרויקט טמונה במנהלן החפירה. אנו זכינו לעבוד בעונות 2008–2010 עם שגיא קליין, ובעונת 2011 עם צור סופר, שבתושייה רבה ובכישרון שכללו את הפן המנהלי ויצרו מערך שאפשר לנו, החופרים, להתרכז בפן המדעי של החפירה. תפקידם של המנהלן ושל ראשי החפירה לדאוג לכל צורכיהם של צוות המתנדבים. כך, למשל, בכל עונת חפירה אנו מארגנים: מקום מגורים, תחבורה, שמירה, אוכל, מים, שירותים, סככות צל, ציוד חפירה, ציוד רישום, ציוד אריזה, ציוד רפואי לעזרה ראשונה וכדומה. המשלחת עצמה מורכבת מצוות וממתנדבים. בצוות העוסק בחפירה יש סטודנטים לארכיאולוגיה, אחדים תלמידי דוקטורט ואחרים תלמידי תואר שני או תואר ראשון. אנשי צוות אלו אחראים לניהול החפירה בשטח, ולתיעוד תהליך החפירה והממצאים

בכתב, בציור טכני ובצילום. יש אנשי צוות המלמדים באוניברסיטאות בחו"ל ובכל שנה הם מגיעים עם קבוצת סטודנטים לחפור איתנו. החפירה בחורבת קיאפה, פרט למטרותיה המדעיות, משמשת מעבדה שבה שמנו לנו למטרה לקדם ארכיאולוגים צעירים שלימים, כך אנו מקווים, יהיו ארכיאולוגים מובילים במחקר. המתנדבים באים ממגוון יבשות וארצות. לאורך חמש עונות השתתפו בחפירה כ-300 מתנדבים, שהגיעו מארצות הברית, קוריאה הדרומית, צ'כיה, גרמניה, קולומביה, אנגליה, צרפת, שווייץ, פינלנד, רוסיה, בלגיה, איטליה ובולגריה. לצדם חופרים מתנדבים, בני נוער ומבוגרים, מישראל. יש מתנדבים המגיעים לחפור במשך שבועות אחדים, יש המצטרפים לכל העונה, ויש אף מתנדבים שחפרו בחורבת קיאפה כמה עונות. חלק מהמתנדבים מגיעים, כאמור, במסגרת לימודית מאוניברסיטה בחו"ל, רובן מארצות הברית,²⁷ ובעונת 2011 הצטרפה קבוצה מאוניברסיטת צ'רלס שבפראג. יש מתנדבים המגיעים להשתתף בחפירה ממניעים שאינם אקדמיים גרידא, כמו יצר ההרפתקנות והרצון להיות שותפים בחשיפת עיר מימי דוד המלך. מאות המתנדבים הם המרכיב העיקרי להצלחתו של פרויקט החפירות בקיאפה ותודתנו נתונה להם בראש ובראשונה.

5. חפירה באזמל מנתחים

כאשר החפירה יורדת בין קירות מבנים אל שכבת החורבן של המאה ה-10 לפסה"נ, אנו מנפים את האדמה הנחפרת בנפות מיוחדות, כדי לגלות ממצאים זעירים שעלולים לחמוק מן העין. עבודת הניפוי גוזלת זמן רב, שכן כל דלי אדמה המוצא משכבות החורבן והרצפות עובר דרך הנפות. לרוב נאספים בניפוי ממצאים רגילים כמו חרסים או עצמות בעלי חיים, אבל לעתים רחוקות מאוד מתגלים גם פריטים יוצאי דופן. כך נמצאו במשך השנים ממצאים ייחודיים, כמו חרפושיות, חותם, חרוזים וממצא קטן אחר. כשבמהלך החפירה בוקעת לפתע זעקת התפעלות, ברור לכולם שסוף-סוף התגלה ממצא מיוחד במינו. המתנדב שגילה את החפץ המיוחד מופיע בריצה לפני מנהלי החפירה בהתרגשות עצומה, כשחיוך משוך על פניו מאוזן לאוזן, ועיניו נוצצות. לאחר מכן אנו שולחים אותו להסתובב בין שאר משתתפי החפירה ולהראות להם מה נמצא, וכך משתתפים כולם בחוויית התגלית המיוחדת. כבר בשטח המומחים בתחום בוחנים את החפץ המיוחד, ואת השלכות הממצא החדש על הבנת החפירה או התקופות שאנו חוקרים בחורבת קיאפה. לעתים אנו עורכים כבר באותו ערב הרצאה קצרה על הממצא וחשיבותו.

6. עבודת צוות ומחקר רב-תחומי

בימים הרחוקים שבהם היה מדע הארכיאולוגיה בחיתוליו היתה החפירה הארכיאולוגית מנוהלת על ידי הארכיאולוגים לבדם, והם אלה שבדקו את הממצאים וניתחו את משמעותם. מאז אותם ימים השתנה המצב תכלית השינוי: לצד הארכיאולוגים עובדים חוקרים, הבאים מתחומי מחקר שונים ומגוונים, זאת כדי לאפשר מיצוי של כל מידע העלול לעלות מן החפירה: יש המתמחים בלימוד כלי החרס, אחרים בפריטי אמנות, בממצאים מצריים, בבדיקת המטבעות (נומיסמטיקה), בטיין שממנו נעשו כלי החרס (פטרוגרפיה), בבדיקת עצמות בעלי חיים שהתגלו באתר (ארכיאוזואולוגיה), במתכות (מטלורגיה) ועוד. בכתיבת דו"ח החפירה הראשון, של עונות 2007–2008, היו מעורבים 16 מחברים שונים. בכתיבת הדו"ח השני, של עונות 2009–2011, מעורב מספר כפול של חוקרים.

7. אם לא פרסמת – לא חפרת

נקודת החולשה העיקרית של המחקר הארכיאולוגי, בארץ ובכל העולם, היא הזמן הרב העובר מזמן ביצוע החפירה בשטח ועד לפרסום תוצאותיה בדו"ח מדעי סופי. עד היום, למשל, לא פורסמו בפרסום סופי תוצאות החפירות שנערכו בשנות ה-60 של המאה העשרים בתל המצודות של ערד, או תוצאות החפירות שנערכו בשנות ה-70 של המאה העשרים בתל שבע. העבודה הארכיאולוגית הורסת את החלקים הנחפרים באתר ולכן יש חובה מדעית לפרסם את כל הנתונים על אודות תהליך החפירה והממצאים השונים שנחשפו במהלכה עבור עולם המחקר והציבור הרחב. גם על פי חוקי מדינת ישראל מוטלת חובת פרסום הממצאים בתוך 10 שנים מסיום חפירתם. אבל בארץ מקובל מאוד שמשלחות חופרות באתר 10 או 20 שנה ולא מפרסמות דו"ח מדעי סופי אפילו לעונת חפירות אחת. הנזק הנגרם מאי-פרסום ממצאי חפירות בזמן סביר הוא גדול: עם השנים נשכחים נתונים חשובים, רישומי חפירה וממצאים הולכים לאיבוד, החופר לעתים נפטר ואין צוות שימשיך לעבוד על פרסום הממצאים. כך זמינותו של מידע ארכיאולוגי רב-חשיבות לעולם המדע מתעכבת עשרות שנים, או שגרוע מכך, המידע אובד לחלוטין. הקרן הישראלית למדע, בניהול האקדמיה הלאומית למדעים, ממשיכה לממן משלחות כאלו שוב ושוב, כלומר להשקיע כסף ציבורי רב בפרויקטים שאינם מדווחים על תוצאות עבודתם כנדרש. גם רשות העתיקות המופקדת על חוק העתיקות ממשיכה להנפיק רישיונות חפירה למשלחות שלא עומדות בדרישות הפרסום. אין ספק שהיום דרוש שינוי יסודי בכל הנוגע לשיטת המחקר הארכיאולוגי, החל מבחירת

האתרים, דרך ארגון שטחי החפירה באתר ועיבוד הממצאים, וכלה באופן המימון ובשיטת הפרסום.

מתוך מודעות לבעיית פרסום תוצאות החפירה, המשלחת שלנו החליטה מראש שלאחר כל שנתיים או שלוש עונות חפירה נוציא דו"ח מסכם לעונות אלו. כך, לאחר שתי עונות החפירה הראשונות (2007–2008), הוצאנו דו"ח חפירה מסכם בספר של כ-300 עמודים. עתה אנו עובדים במרץ על הפרסום הסופי של שלוש העונות הנוספות (2009–2011). כמות המידע שהצטבר בעונות אלו כה גדול שנזדקק לפרסמו בשלושה כרכים, שיחד ימלאו יותר מאלף עמודי דפוס. העמדת פרסום החפירה למטרה המרכזית של המשלחת מכתיבה את אופי העבודה בשטח; בעונת 2011 סיימנו לחפור את כל המבנים שחפירתם החלה בעונות הקודמות, כדי שנוכל לפרסם בניינים שלמים, ולא רק קירות או חלקי חדרים שאינם מצטרפים לתוכנית ארכיטקטונית ברורה. המחויבות העקרונית הזו 'סיבכה' אותנו לעתים בעבודה נוספת ובלתי צפויה: כך לדוגמה, בסיום עונת 2011 התברר לנו כי יש מבנה אחד שחשפנו את חלקו הצפוני ואת חלקו הדרומי, אך באמצעו נשאר שטח קטן שחפירתו לא הסתיימה. לא זו בלבד, אלא שבמבנה זה התקיימה פעילות פולחנית מעניינת מאוד. כדי שהפרסום הסופי יציג מבנה שלם ולא שני חלקים נפרדים, ארגנו שבוע חפירה נוסף בחודש ספטמבר 2011, בהשתתפות סטודנטים מהאוניברסיטה העברית, וכך עלה בידינו להבהיר את אופי הבנייה באזור זה.

8. ארכיאולוגיה מול מקרא – מערכת יחסים סבוכה

דור המייסדים של המחקר הארכיאולוגי המודרני, נהג לתארך שכבות או מבנים ארכיאולוגיים על פי התאמתם למסורות המקרא. כך למשל תאריך יגאל ידן את השערים שהתגלו בערים המקראיות חצור, מגידו וגזר, שערים שלהם תוכנית ארכיטקטונית דומה (שישה תאים משני צדי המעבר המרכזי), לימי המלך שלמה, בהסתמך על פסוק מקראי אחד: "וזה דבר המס אשר העלה המלך שלמה לבנות את בית ה' ואת ביתו ואת המלוא ואת חומת ירושלים ואת חצור ואת מגידו ואת גזר" (מלכים א', ט, טו). הגדילו לעשות חוקרים התומכים ב"כרונולוגיה הנמוכה" (ראו לעיל), שתארכו אותם השערים לימי המלך אחאב, הצעה שאין לה תמיכה כלשהי, לא במקרא, לא בארכיאולוגיה ולא בתארוך פחמן 14. לשיטתנו יש לתארך את הממצא הארכיאולוגי באופן עצמאי, ורק אז לנסות ולקשרו לדמות היסטורית/מקראית כלשהי. לפיכך שתי ההצעות שנזכרו לעיל לתארוך השערים בחצור, מגידו וגזר – פסולות. מחקר נכון צריך תחילה לתארך כל שער בנפרד בשיטת פחמן 14, ואז

יתברר אם שלושת השערים נבנו באותו זמן, על ידי מלך אחד, או שאולי בכלל נבנו בתקופות שונות ועל ידי מלכים שונים.

במקרה של חורבת קיאפה תארכנו תחילה את העיר בשיטת פחמן 14 לשלהי המאה ה-11 ותחילת המאה ה-10 לפסה"נ. אחר כך התברר כי לעיר תכנון עירוני האופייני ליהודה בלבד, כמו כן התברר שתושביה נמנעו מאכילת בשר חזיר ומהצבת פסלי אדם או בעלי חיים במקומות הפולחן והתגלית בה כתובת עברית. עובדות אלו העידו כי האתר אינו מתאים לאוכלוסייה פלשתית או כנענית, וכך הגענו למסקנה כי מדובר באתר שהיה מיושב על ידי אוכלוסייה הקשורה לממלכת יהודה. על פי תארוך האתר, מיקומו בצמוד לעמק האלה, וקיומם של שני שערים, הצענו לזהותו עם העיר המקראית שעריים, עיר המוזכרת בימי דוד, באזור עמק האלה, שמשמעות שמה שני שערים. נקודת המוצא שלנו תמיד היא הנתונים הארכיאולוגיים שבידינו.

9. כיצד חושבים נכון – עובדות מול השערות

הדיון שלנו בממלכת דוד נובע מכך שחפרנו באתר חדש בתחום ממלכת יהודה וגילינו ממצאים רבים על שלב היסטורי שלא היה ידוע עד כה. בכך אנו שונים מחוקרים החופרים אתרים בממלכת ישראל הצפונית ומסיקים מחפירות אלו מסקנות על ממלכת יהודה הדרומית. גישתנו שונה לחלוטין גם מגישתם של חוקרי מקרא והיסטוריה מהאסכולה המינימליסטית, היושבים ליד שולחן הכתיבה וכל כוחם בהעלאת סברות המתבססות על היעדר ממצא ארכיאולוגי ועל שלילת מסורות המקרא.

לשיטתנו, כאשר באים לדון בממלכות יהודה וישראל, יש לבדוק כל אזור גיאוגרפי לעצמו: יהודה בדרום וישראל בצפון. חוקרים, אשר על בסיס נתונים שגילו באתרים צפוניים ניסו להשליך על המצב ביהודה וירושלים, טעו מבחינה מתודית. אין אנו רוצים לחזור על טעות זו במהופך ולהשליך מן הממצאים ביהודה על המצב שהיה בצפון הארץ. לפיכך, אף שחפירתנו גילתה ביהודה ממצאים משמעותיים וחשובים המעידים על קיומה של ממלכה בימי דוד, נימנע מלהשתמש במונח "ממלכה מאוחדת" הרומז על קיומה של ממלכה הכוללת גם את צפון הארץ ונשתמש במונח "ממלכת יהודה".

טעות מתודית שנייה הרווחת במחקר היא התפיסה של "הכול או לא כלום". כלומר, או שהיתה קיימת ממלכה מאוחדת במהלך המאה ה-10 לפסה"נ ששלטה מירושלים על יהודה וישראל גם יחד, או שלא היה כל שלטון ריכוזי עד התפתחות ממלכת ישראל בצפון בתחילת המאה ה-9 לפסה"נ. לדעתנו אין לקבל גישה זו. אדרבה, כעיקרון אין לשלול מראש את האפשרות שבתחילת המאה ה-10 לפסה"נ

התפתח ביהודה שלטון מרכזי שטווח השפעתו הישיר היה ביהודה בלבד, ואחר כך, במהלך המאה ה-9 לפסה"נ, התפתחה ממלכת ישראל באופן עצמאי. כפי שנראה בהמשך, ניתוח הממצאים שהתגלו באתרים שונים תומך באפשרות זאת.

תשע הנקודות שנזכרו לעיל מנחות אותנו בעבודת השטח, בניתוח הנתונים, בהסקת המסקנות ובפרסום התוצאות. העובדה שחפירות חורבת קיאפה סיפקו באופן מהיר תמונה ברורה על אודות תולדות האתר מעידה כי מדובר בשיטת עבודה טובה ויעילה, וכדאי לאמץ אותה בחפירות נוספות בעתיד.

ד. מלחמת (תפיסות) העולם

תפיסת עולם מחקרית או "פרדיגמה" בלעז, היא תמונת המחקר הכללית, שבה משולבים הנתונים השונים הקיימים באותו תחום. לפי דימוי זה הנתונים הם כמו אבני פסיפס, שאותן ניתן לשבץ בכל פעם בתמונה אחרת. האבנים עצמן אינן משתנות, אבל התמונה נתונה לשינויים. לנחות הקורא מסוכמים כאן בקיצור חילוקי הדעות בנוגע לממלכת דוד, היבטים שבחלקם כבר נסקרו לעיל ואחרים, שיידונו בהמשך. אלו מסווגים כאן לחמש פרדיגמות שונות:

1. הפרדיגמה המקראית

דוד המייסדים במחקר קיבל את המסורת המקראית כמשקפת מציאות היסטורית. הוא פירש ותארך את הנתונים הארכיאולוגיים על פי מסורת המקרא. נקודת המוצא היתה שדוד ושלמה שלטו בממלכה גדולה ומאוחדת, ובהתאם לכך תוארכו מפעלי בנייה שונים לתקופתם. על פי גישה זאת הבסיס לתארוך ממצאים ארכיאולוגיים הוא המידע ההיסטורי, וכל ממצא הותאם אל הסיפור המקראי.

2. הפרדיגמה המיתולוגית

מראשית שנות השמונים של המאה העשרים ואילך, הועלתה הטענה שאין להשתמש במקרא כמקור היסטורי, אלא אך ורק בכתובות מלכים ובתעודות חיצוניות אחרות מהמזרח הקדום. מכאן, כיוון שלא נמצאו מקורות היסטוריים חיצוניים למקרא המאששים את קיומה של ממלכה מאוחדת, הסיקו החוקרים שדגלו בפרדיגמה זו כי ממלכה זו לא התקיימה כלל. כל התיאור המקראי הססגוני, על אודות ימי דוד ושלמה, אינו אלא מיתולוגיה ובדיה ספרותית. דוד ושלמה לא היו דמויות היסטוריות כלל, אלא

יצירי דמיון ספרותי. כמו כן הועלתה הטענה, כי ממלכת ישראל הצפונית הוקמה ראשונה (ולא ממלכת יהודה), זאת כיוון שהמלכים הקדומים ביותר הנזכרים בכתובות חוץ מקראיות הם עומרי ואחאב, שבירתם שכנה בעיר שומרון. ממלכת יהודה, הנזכרת לראשונה בכתובות המלך האשורי סנחריב, בהקשר למסעו בשנת 701 לפסה"נ, הוקמה לפי סברה זו רק לאחר שממלכת ישראל נהרסה וחלק מתושביה היגרו דרומה. פרדיגמה זאת הוכחה כחסרת בסיס מדעי עם גילוי כתובת תל דן, המעידה כי כבר כמאה ועשרים שנה לאחר ימי דוד הוא היה מוכר כדמות היסטורית וכמייסד שושלת מלוכה.

3. הפרדיגמה הכרונולוגית

בשנת 1996, לאחר גילוי כתובת תל דן, הועלתה פרדיגמת "הכרונולוגיה הנמוכה" על ידי ישראל פינקלשטיין מאוניברסיטת תל אביב, שיש לומר לזכותו, כי עורר עניין בחקר הארכיאולוגיה והמקרא בתפיסותיו החדשניות לאותה העת. הוא הציע כי תהליך העיור של תקופת בית ראשון החל בסביבות שנת 900 לפסה"נ – כלומר כמאה שנה אחר ימי דוד המלך²⁸ – בממלכת ישראל הצפונית, ואילו יהודה הפכה לממלכה רק בשלהי המאה ה-8 לפסה"נ. גישה זאת חוזרת כמעט מילה במילה על מסקנות הפרדיגמה המיתולוגית, אלא שהיא משתמשת בנימוקים מתחום הכרונולוגיה. לאמתו של דבר אין זו אלא אותה הגברת בשינוי אדרת. כך, אף שדוד היה דמות היסטורית שייסדה שושלת מלוכה, הוא לא היה מלך השולט על ממלכה בעלת ערים מבוצרות, אלא היה מנהיג מקומי, מעין שיח' בדואי שוכן אוהלים. מבחינה מתודית יש לציין כי כאשר הצעה זאת הועלתה, היא לא הסתמכה כלל על תאריכי פחמן 14, ולפיכך המשיכה את שיטת העבודה של הפרדיגמה המקראית, כלומר שימוש במידע היסטורי כבסיס לתארוך ממצאים ארכיאולוגיים.

לאחר קצת יותר מעשור, פרדיגמת "הכרונולוגיה הנמוכה" הוכחה כשגויה עם חפירות העיר המבוצרת של חורבת קיאפה המתוארכת בבירור לסביבות שנת 1,000 לפסה"נ. שוב לא ניתן לטעון כי גל העיור החל בממלכת ישראל הצפונית בתחילת המאה ה-9 לפסה"נ, ובממלכת יהודה רק בסוף המאה ה-8 לפסה"נ. מכאן ואילך ברור שהיו בתקופת דוד המלך ערים מבוצרות ביהודה.

4. הפרדיגמה האתנית

בתוך 10 ימים מרגע פרסום הנתונים החדשים מחורבת קיאפה כבר הציע נדב נאמן, היסטוריון של תקופת המקרא באוניברסיטת תל אביב, כי אתר זה יושב על ידי אוכלוסייה פלשתית.²⁹ מכאן שגם אם תהליך העיור החל בסביבות שנת 1,000

לפסה"נ, הוא אינו קשור ליהודה ועל כן ניתן להמשיך לראות בדוד המלך שיח' בדואי יושב אוהלים. גם גישה זאת חוזרת כמעט מילה במילה על מסקנות הפרדיגמה המיתולוגית והפרדיגמה הכרונולוגית, אלא שהיא משתמשת בנימוקים הקשורים בזיהוי האתני של אוכלוסיית חורבת קיאפה. שוב, אין זו אלא אותה הגברת בשינוי אדרת. בהמשך הציעו שלמה בונימוביץ וצבי לדרמן, שניהם מאוניברסיטת תל אביב, כי חורבת קיאפה היא אתר כנעני.³⁰ מן הסתם היר עוד נטויה ועוד נזכה לקרוא מאמרים המציעים להוסיף לרשימת המועמדים להתיישבות בחורבת קיאפה את שאר עממי כנען: החיתי, החיווי, היבוסי, הפריזי, הגרגשי, האמורי והגבעוני. כיום, לאחר נפילת הפרדיגמה המיתולוגית והפרדיגמה הכרונולוגית, מתמקדת הביקורת של חוקרי האסכולה המינימליסטית בשאלה איזו אוכלוסייה התגוררה בחורבת קיאפה.

ואולם, לדעתנו חורבת קיאפה היא אתר יהודאי מארבעה טעמים עיקריים, שנציג אותם כאן בתמציתיות משום שבהמשך הם יפורטו בהרחבה: הטעם הראשון הוא, שתוכנית האתר כוללת חומה מטיפוס המכונה על ידי החוקרים "חומת סוגרים" (חומה הבנויה משני קירות מקבילים, שהמרחב ביניהם מחולק על ידי קירות לחדרים צרים וארוכים, הקרויים "סוגרים"). בתים הצמודים לחומה משלבים את הסוגרים כחלק מחדרי הבית. תכנון כזה מוכר כיום בעוד ארבעה אתרים, כולם בתחום ממלכת יהודה.

הטעם השני קשור בתזונת תושבי האתר ובאופן שבו הכינו את מזונם: בחורבת קיאפה התגלו אלפי עצמות בעלי חיים, שנחקרו על ידי הזואולוג רון קהתי, והן כוללות עצמות עז, כבש ובקר. לא נמצאו כלל עצמות חזיר, שנמצאו באתרים פלשתיים או בעיר הכנענית של לכיש. בחורבת קיאפה נמצא בכל בית טס אפייה, שהוא קערת חרס גדולה שהונחה על אש ועליה אפשר היה לאפות דברי מאפה שונים. צורת אפייה זאת לא היתה נהוגה באתרים פלשתיים.

הטעם השלישי קשור בפולחן: אתרי הפולחן הפלשתיים, המוכרים לנו, לדוגמה, מן המקדשים שנחפרו באתרים של תל קסילה בתל אביב ונחל פטיש ליד מושב גילת בנגב, מתאפיינים בעושר של חפצי פולחן הכוללים דמויות אדם ובעלי חיים. גם מקדשים כנעניים מתאפיינים בשפע של חפצי פולחן ייחודיים. בחורבת קיאפה נחשף מבנה פולחן ראשון בעונת 2010 ובו מצבות, מזבח בזלת וכלי נסך, אולם לא התגלו בו כלל דמויות אדם או בעלי חיים. בעונת 2011 נחשפו שני חדרי פולחן נוספים וגם בהם לא נמצאו כלל צלמיות אדם או בעלי חיים. נראה שלפחות חלק מתושבי חורבת קיאפה קיימו הלכה למעשה את הציווי של "לא תעשה לך פסל וכל תמונה" (שמות כ, ד).

ישראלי, יהודאי, עברי ויהודי

בספר זה אנו משתמשים במונח "ממלכת יהודה", ובסמיכות במונחים שונים, כגון תוכנית עיר יהודאית. לנוחות הקורא נסביר כאן בקצרה את המונח, ובמה הוא שונה משמות המופיעים במקביל בתקופה הנדונה. אנו מכירים במסורת המקראית שתי ממלכות בארץ ישראל: ממלכת ישראל בצפון וממלכת יהודה בדרום. מדובר בשתי יחידות פוליטיות עצמאיות שהתקיימו זמן רב זו בצד זו. מכאן נגזרים המונח "ישראלי", המשמש לתיאור האוכלוסייה ומאפיינים אחרים בתחום ממלכת ישראל, והמונח "יהודאי", המשמש לתיאור האוכלוסייה ומאפיינים אחרים בתחום ממלכת יהודה.

המונח "עברי" מוכר במקרא בתיאור קבוצות אוכלוסייה שונות, בתקופת האבות בעיקר. כך למשל מתואר יוסף במצרים כ"איש עברי" (בראשית לט, יד). במחקר המודרני לא מקובל להשתמש במונח זה לתיאור קבוצות אוכלוסייה, אך משתמשים בו לתיאור השפה שבה נכתב המקרא, היא השפה העברית. בספר זה אנו דנים בתגלית הכתובת של חורבת קיאפה ובהצעה שהיא נכתבה בשפה העברית. אם קביעה זו נכונה, הרי היא הכתובת העברית הקדומה בעולם.

המונח "יהודי" נכנס לשימוש רק בשלהי ימי הבית הראשון ומופיע בעיקר בספרי המקרא העוסקים בימי הבית השני. הוא מופיע למשל במגילת אסתר ומתייחס כידוע למרדכי היהודי (אסתר ב, ה). לפיכך, נהוג במחקר המודרני להשתמש בביטוי זה רק לתיאור אוכלוסייה מימי בית שני ואילך.

הטעם האחרון קשור בכתובת שנמצאה באתר. על פי האפיגרף חגי משגב, הכתובת של חורבת קיאפה נכתבה בבירור בשפה שמית, כנראה בעברית. זאת משום שהביטוי "אל תעש" מופיע בה, והשורש "עשה" לא היה בשימוש בשפה הכנענית או בשפה הפניקית. ארבעת הטעמים הללו מעידים בבירור כי האוכלוסייה בחורבת קיאפה היתה יהודאית, ולא פלשתית או כנענית. כחוט השני עוברת בין כל הפרדיגמות המינימליסטיות תפיסה בסיסית משותפת: הנתונים ההיסטוריים במקרא אינם אלא בדיה ספרותית, רומן היסטורי שאין מאחוריו כל מציאות של ממש. בעצם המינימליסטים מייחסים לכותבי המקרא את החטא שהם עצמם חוטאים בו: בניית נרטיב דמיוני ויצירת מציאות שלא היתה כלל קיימת.

5. פרדיגמת ממלכת יהודה

זו הפרדיגמה המקובלת על כותבי שורות אלו, בעקבות המידע העולה מחפירות חורבת קיאפה. לדעתנו יש להפריד בין השאלה על אודות קיומה של "ממלכה מאוחדת" במאה ה-10 לפסה"נ לבין שאלת הקמת ממלכת יהודה באותה מאה. כיום אין בידנו נתונים ברורים באשר לקיומה של ממלכה מאוחדת ששלטה על ישראל ויהודה גם יחד במהלך המאה ה-10 לפסה"נ. מצד אחר, יש עדויות לכך שקמה ביהודה ממלכה כבר בסוף המאה ה-11 לפסה"נ. לפיכך אין לערבב בין שתי התופעות.

לסיכום נושא המחלוקות המדעיות יש לציין, כי הפרדיגמות המיתולוגיות, הכרונולוגיות והאתניות אינן אלא וריאציות של הגישה המינימליסטית. הנימוקים מוחלפים ומעודכנים בהתאם לעדויות חדשות הנחשפות בחפירות ארכיאולוגיות, אבל חידוש של ממש אין כאן. הבה ונבחן עתה את תגובותיהם של החוקרים בני האסכולה המינימליסטית, כאשר הפרדיגמות שהציעו התמוטטו. במקום להודות בטעותם הם ניסו באופן שיטתי להרחיק את הנתונים החדשים ולבטלם. כאשר התגלתה כתובת תל דן המזכירה את "בית דוד", חוקרים מהאסכולה המינימליסטית כתבו מאמרים שבהם נטענו טענות מגוחכות, כאילו הכתובת מזויפת, כי הבנת הכתוב אינה נכונה ועוד.³¹ תופעה דומה אפשר לראות גם במקרה של חורבת קיאפה, שבו התפרסמו שישה מאמרים התוקפים היבטים שונים של החפירה: מאמר אחד טען שהעיר המבוצרת בחורבת קיאפה נבנתה בתקופה ההלניסטית, ולא בתקופת המקרא.³² מאמר אחר טען ששם העיר שחפרנו הוא גוב ולכן מדובר באתר פלשתי.³³ מאמר שלישי הדן אף הוא בשם העיר טוען שוב שמדובר באתר פלשתי.³⁴ מאמר רביעי קבע שצורות כלי החרס באתר מתאימות לסוף תקופת הברזל I ולא לראשית תקופת ברזל II א'³⁵ (דיון מפורט במאמר זה מוצג בפרק 3 בסעיף הדן בתארוך העיר). מאמר חמישי טען שאין לערוך ממוצע לתאריכי פחמן 14 של האתר ולכן העיר התקיימה במשך כ-130 שנה, מסביבות שנת 1050 לפסה"נ ועד סביבות שנת 920 לפסה"נ³⁶ (דיון מפורט במאמר זה מוצג בפרק 3 בסעיף הדן בתארוך העיר), ולבסוף חוקרים אחרים הציעו בעל פה כי בחורבת קיאפה גרה אוכלוסייה כנענית.³⁷

לכאורה מציגים מאמרים אלה ביקורות לגיטימיות, בתחומי הדיון המדעי, אך גם בחינה שטחית של ביקורות אלו מעלה פרטים מטרידים, שכן ניתן לראות כי לכל ההצעות הללו יש מכנים משותפים אחדים: ראשית – כל הכותבים הם אנשי אוניברסיטת תל אביב, שהיא החממה שבה פורחות היום הגישות המינימליסטיות. מדוע לא נכתבו עד היום מאמרי ביקורת על ידי חוקרים היושבים בלונדון, בפריז או בניו יורק? שנית – הכותבים מתרכזים בהעלאת ביקורת, ואין אף מאמר המשתמש בנתונים באופן חיובי,

להעלאת תמונה חדשה על אודות המאה ה-10 לפסה"נ. המשמעות המעשית של דברי הביקורת היא התגייסות עיוורת להגנת פרדיגמת "הכרונולוגיה הנמוכה".

לסיכום, אפשר לראות כי לגישה המינימליסטית המקורית, כפי שהיא באה לידי ביטוי בפרדיגמה המיתולוגית, היתה תפיסת עולם מגובשת, שטענה כי יש לכתוב היסטוריה קדומה של עם ישראל רק בהתבסס על נתונים מחוץ למקרא. כל הגישות שבאו אחר כך, פרדיגמת הכרונולוגיה הנמוכה והפרדיגמה האתנית, אינן אלא הרכבת טלאי על טלאי בניסיון נואש לפתור קושיות שהפרדיגמה הקודמת אינה מסוגלת לענות עליהן. טלאים אלה אינם פרי מחקר אמתי, שבו נאספים ונדונים נתונים על מנת להגיע למסקנות מבוססות, אלא מהווים אלטרנטיבות קלושות, על דרך ה"איפכא מסתברא", שכל כוחן נובע מהיעדר נתונים ומשלילת ערכה של המסורת המקראית כמקור מידע על אודות פרק הזמן הנדון.

כיוון שלחוקרים מתחום הפרדיגמות המינימליסטיות אין בסיס נתונים שעליו הם יכולים לבסס את הצעותיהם, חלק גדול ממאמצי השכנוע שלהם עושה שימוש ברטוריקה מילולית. כך, למשל, אחד המאמרים העוסק בכרונולוגיה הנמוכה נקרא בשם: "ארכיאולוגיה ומקרא בפרוש האלף השלישי: מבט מן המרכז". כלומר, דעה קיצונית ולא מבוססת, הנמצאת במתקפה ואינה מקובלת על חלקים גדולים של ציבור החוקרים, מציגה את עצמה כ"מרכז"³⁸. מאמר אחר מציג את התארוך בשיטת פחמן 14 מחורבת קיאפה, המערער לחלוטין את פרדיגמת הכרונולוגיה הנמוכה, כ"תומך בצורה אלגנטית בכרונולוגיה הנמוכה"³⁹. והרי הטענה המקורית של הכרונולוגיה הנמוכה היתה, כי העיור החל ביהודה רק בסוף המאה ה-8 לפסה"נ, 300 שנה לאחר ייסודה של העיר בחורבת קיאפה. היכן נעלמו לפתע 300 שנה? אנו רואים, אם כן, שימוש במילים שאין מאחוריהן דבר של ממש, במטרה לכסות על היעדר בסיס מדעי. לא מפתיע לכן, שתגלית אחת, כמו כתובת תל דן, או חורבת קיאפה, מצליחה להרוס לחלוטין גישות מינימליסטיות.

ה. חורבת קיאפה ומשפחת קיפא: אגדה מודרנית

בקיץ 2011 פרסמו החוקרים בועז זיסו ויובל גורן את דבר גילוייה של כתובת שנחקקה על גבי גלוסקמה (ארון או תיבה ששימשו בימי קדם לשמירת עצמות המתים) ובה מוזכרת "מרים בת ישוע בן קיפא כהן ממעזיה מבית אמרי"⁴⁰. כוהן גדול ממשפחת קיפא מוזכר בברית החדשה בהקשר למשפטו וצליבתו של ישוע בן יוסף מנצרת, בסוף ימי הבית השני. גילוייה של גלוסקמה כזו מעורר תמיד התרגשות ועניין

בקרב החוקרים, המתעניינים מיד לדעת היכן היא נמצאה. ואולם במקרה שלפנינו נכונה אכזבה גדולה, שכן מתברר שהגלוסקמה נחפרה באופן בלתי חוקי על ידי שודדי עתיקות, הגיעה לידי סוחרי עתיקות ולפיכך מקום מוצאה אינו ידוע. ובכל זאת, בדיקת האדמה שנמצאה דבוקה לגלוסקמה הראתה שמדובר בטרסה רוסה, אדמה הנמצאת בחלקים גדולים של ארץ ישראל, וגם, כך נטען באופן שגוי במאמר, באזור עמק האלה. מקריאת המאמר מתקבל הרושם שהגלוסקמה יכולה להגיע מעמק האלה ולפיכך העלה החוקר כריסטופר רולסטון את ההשערה, שיש קשר בין השם הערבי "ח'רבת קיאפה" לבין שמה של משפחת הכוהנים הידועה מהברית החדשה, ואולי היתה למשפחת קיפא אחוזה כפרית באזור עמק האלה, וזכר לכך השתמר בשם הערבי של האתר שלנו?⁴¹

אכן, הצעה מפתה מאוד, כך מתקשרת חורבת קיאפה לא רק לדוד המלך ואלכסנדר הגדול, אלא גם לתולדות חייו של ישוע מנצרת. אבל יש בהחלט מקום לתהיות ואזהרות במקרה זה. ראשית מדובר בממצא שמקורו בשוק העתיקות ואין לדעת אם הוא אמתי או מזויף. גם הבדיקות המדעיות המדוקדקות ביותר עשויות ללכת שולל אחר זיוף מוצלח במיוחד, ולפיכך ככלל, רק ממצא שהתגלה בחפירה ארכיאולוגית מסודרת, שטיבו ומקורו אמינים, ראוי שישמש בסיס להצעות זיהוי בגיאוגרפיה היסטורית. שנית, אדמת טרה רוסה מוכרת בחלקים גדולים ביותר של ארץ ישראל, ואינה מוגבלת לאזור מסוים. שלישית, בעמק האלה עצמו, בניגוד לכתוב בפרסום הגלוסקמה, אין כלל אדמת טרה רוסה, אלא אדמת רנדזינה. לפיכך עלינו לדחות למרבה הצער את ההצעה המפתה, שבשלב זה אינה אלא אגדה מודרנית, ולבסס את מחקרנו על הממצאים שכן נחשפו בחפירות חורבת קיאפה.

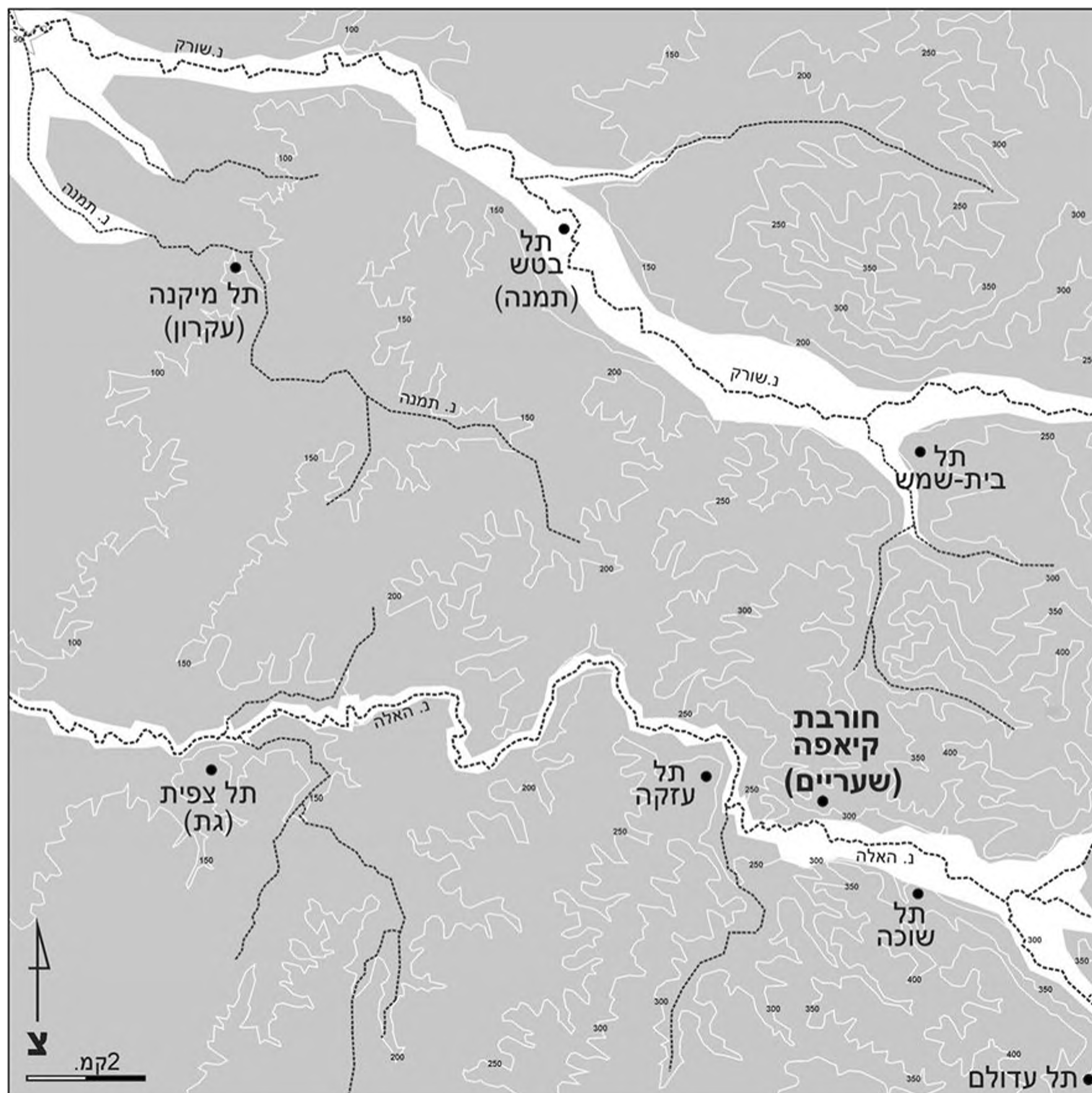
פרק 2

המסך עולה על נחל שורק ועמק האלה

א. סיפורי אהבה, מלחמות ועלילות גבורה

מאחורי נופיהם הפסטורליים והירוקים של נחל שורק ונחל האלה מסתתר סיפורו הדרמטי של האזור בתקופות הקדומות. נחלים אלו מנקזים את הצד המערבי של הרי ירושלים. בתחילה הם חורצים עמקים תלולים וצרים בחלק ההררי של מסלולם, וכשהם מגיעים לרגלי ההרים, באזור השפלה, הם יוצרים עמקים מתונים ורחבים. נחל שורק, הצפוני מן השניים, מתחיל באזור רמאללה, יורד לכיוון בית שמש, וכיום עוברת בו מסילת רכבת. נחל האלה מתחיל באזור בית לחם, יורד לכיוון קיבוץ נתיב הל"ה, וצמוד לו כביש המוליך לירושלים דרך הר גילה. שני הנחלים נפגשים סמוך לאשדוד ונשפכים לים התיכון. בתקופת הברונזה המאוחרת לא נבנו בעמקים אלו ערי מדינה חזקות. מארכיון שהתגלה באל-עמרנה שבמצרים, הכולל כמה מאות מכתבים שנשלחו ממלכי כנען למלך מצרים במאה ה-14 לפסה"נ, אנו למדים כי שתי הערים הכנעניות החשובות בשפלה היו גזר (בעמק אילון) ולכיש (בנחל לכיש). לעומת זאת, בתקופת המקרא קמו כאן שתי ערי מדינה פלשתיות חזקות: עקרון (תל מיקנה) סמוך לנחל שורק וגת (תל צפית) בעמק האלה (איור 4).

על מערך הערים הפלשתיות יש בידנו מידע מקראי, היסטורי, וארכיאולוגי. הפלשתים הקימו בתחילת המאה ה-12 לפסה"נ חמש ערי מדינה בדרום ארץ ישראל. שלוש ערים נבנו לחוף הים התיכון: אשדוד, אשקלון ועזה, ושתי ערים נבנו בשפלה: עקרון וגת. על פי המסורת המקראית, הפלשתים הם אוכלוסייה מהגרת מ"כפתור" (כרתים?), כלומר מאזור יוון. גם המחקר הארכיאולוגי הגיע למסקנות דומות בהסתמך על סגנון כלי החרס ועל ממצאים אחרים שהתגלו בשכבות היישוב הקדומות בערי פלשת, ובהסתמך על כתובות המלך המצרי רעמסס השלישי המזכיר את הפלשתים כאחת מקבוצות "גויי הים", ועל ניתוח אופיים של השמות הפלשתיים הידועים לנו (אכיש, גוליית).⁴²

איור 4: מפת נחל שורק ונחל האלה, המציינת את מיקומי הערים הפלשתיות עקרון וגת, ואתרים נוספים שנחפרו באזור

החפירות הארכיאולוגיות מראות כי במאות 11-12 לפסה"נ עקרון היתה מרכז פלשתי חשוב, שהשתרע על פני כ-200 דונם. כאן התגלו מבני ציבור ומבני מגורים המעידים על תרבות מפוארת. עיר גדולה זאת נהרסה בשלהי המאה ה-11 לפסה"נ, המשיכה להתקיים כאתר קטן יחסית במהלך המאות 9-10 לפסה"נ ושוב התפתחה לאתר מרכזי ששטחו כ-200 דונם במאות 7-8 לפסה"נ. גת, לעומת זאת, היתה אתר קטן יחסית במאות 11-12 לפסה"נ, וצמחה להיות אתר מרכזי ששטחו כ-300 דונם במאות 9-10 לפסה"נ. עיר אדירה זאת נהרסה בסביבות שנת 830 לפסה"נ על ידי חזאל הארמי מלך דמשק, אותו מלך שהותיר אחריו את כתובת תל דן שבה מוזכר

"בית דוד". על כך אנו למדים מהמסורת המקראית: "אז יעלה חזאל מלך ארם וילחם על גת וילכדה" (מלכים ב, יב, יח). מתקבלת כאן תמונה הפוכה: בתקופת הברזל I עקרון צמחה לעיר מרכזית ולעומת זאת גת היתה יישוב קטן. בתקופת הברזל II א גת צמחה למרכז עירוני מרכזי ועקרון הפכה לאתר קטן, ובתקופת הברזל II ב צמחה עקרון לעיר גדולה לאחר חורבן גת.

מעניין לראות שיש התאמה בין המסורת המקראית לבין התמונה היישובית שאותה מציירת הארכיאולוגיה בנחל שורק ובעמק האלה בתקופות הנדונות (טבלה 3). בספר שופטים ובתחילת ספר שמואל א, המתארים את תקופת הברזל I, השתמרו מסורות הקשורות באזור זה, ושתיהן ממוקמות בנחל שורק. הראשונה קשורה בדמותו האגדית של שמשון הגיבור, ההורג את האריה ורודה דבש מגווייתו, קושר לפידים בוערים לזנבות שועלים ונושא את שערי עזה הכבדים על כתפיו (שופטים, יג-טז). שמשון ומשפחתו התגוררו בצרעה, סמוך לנחל שורק, ופעמיים הוא התחתן עם נשים פלשתיות המתגוררות לאורך הנחל. אשתו הראשונה התגוררה בתמנה, שנהוג לזהותה בתל בטש הנמצא ליד מושב טל שחר. אשתו השנייה היתה דלילה, שהכתוב אינו מזכיר את שם היישוב בו התגוררה, אלא מציין באופן כללי: "ויאהב אשה בנחל שורק". דלילה הצליחה לאחר כמה ניסיונות לגלות כי סוד כוחו העצום של שמשון בשערו הארוך שלא גולח מיום היוולדו. היא גזזה את שער שמשון בשנתו וכך, בהיותו חסר אונים, הצליחו הפלשתים להשתלט עליו, לנקר את עיניו ולהושיבו בבית כלא. במעשה גבורה אחרון, שהביא עליו את מותו, הפיל שמשון את עמודי מקדש דגון בעזה והרג כ-3,000 פלשתים. אחיו אספו את גופתו והביאו אותו לקבורה בקבר אבותיו, בין צרעה לאשתאול. בכל אחת מעלילותיו של שמשון יש נופך אגדי, אבל יש לשים לב כי מבחינה גיאוגרפית תולדות חייו ופעילותו מרוכזים בעיקרם סביב נחל שורק.

טבלה 3: מיקומי המרכזים הפלשתיים והמסורת המקראית בנחל שורק ובעמק האלה בתקופת הברזל I ובתקופת הברזל II א

ברזל I	ברזל II א	
המרכז הפלשתי החשוב היתה העיר עקרון, בסמוך לנחל שורק	המרכז הפלשתי החשוב היתה העיר גת, בעמק האלה	מיקום המרכז הפלשתי (על פי המחקר הארכיאולוגי)
המסורת המקראית	שמשון ודלילה בנחל שורק, ארון האלוהים בנחל שורק	קרוב דוד וגוליית באפס דמים בעמק האלה, קשרים בין דוד ואכיש מלך גת, קרבות בפס דמים בעמק האלה

המסורת השנייה הקשורה לנחל שורק, מספרת כי ארון האלוהים, שהיה מוצב בדרך קבע באוהל מועד בשילה שבהרי השומרון, נשלח עם הצבא הישראלי לקרב נגד הפלשתים באבן העזר סמוך למישור החוף. משהפסידו הישראלים בקרב נשבה הארון ועבר בערים הפלשתיות תוך גרימת נזקים כבדים למקדשים ולאוכלוסייה (שמואל א, ה-ו). גם כאן יש נופך אגדי רב: באשדוד, למשל, פסל דגון נשבר וראשו ושתי כפות ידיו נכרתו ונמצאו מונחים על מפתן המקדש. בסופו של דבר הגיע הארון לעקרון וחולל שם מוות ומחלות קשות. לאחר שבעה חודשים החליטו הפלשתים להחזיר את ארון האלוהים לישראלים בתוספת מנחות פיצוי מזהב בתקווה כי כך יסירו מעליהם את נחת זרועו של אלוהי ישראל. הם הניחו את הארון בעגלה הרתומה לשתי פרות, ואלו עלו היישר בדרך נחל שורק עד בית שמש.

לעומת זאת, בספרי שמואל ודברי הימים, המתארים את תקופת הברזל II, השתמרו מסורות הקשורות בעמק האלה. דוד הצעיר הורג את גוליית באבן קלע אחת במקום הקרוי אפס דמים, בין שוכה לעזקה שבעמק האלה (שמואל א, יז). דוד פורע החוק מסתובב באזור עמק האלה בעדולם, ומוצא מקלט אצל אכיש מלך גת, המזוהה עם תל צפית שבעמק האלה. גיבורי דוד מבצעים קרבות הרואיים בַּפֶּס (אפס) דמים ובעדולם, הממוקמים בעמק האלה: "הוא היה עם דוד בַּפֶּס דמים והפלשתים נאספו שם למלחמה ותהי חלקת השדה מלאה שעורים והעם נסו מפני פלשתים. ויתיצבו בתוך החלקה ויצילוה ויכו את פלשתים ויושע ה' תשועה גדולה. וירדו שלושה מן השלושים ראש על הצר אל דויד אל מערת עֶדְלָם" (דברי הימים א, יא, יג-טו).

חלק ממסורות אלו עשוי להישמע לקורא המודרני כמעשיות גוזמה. אבל אנו מתעניינים פחות בתוכן המדויק של אירועים אלה ויותר בהתאמה העקרונית והמרתקת בין מיקום המרכזים הפלשתיים החשובים, כפי שהוא עולה מן המחקר הארכיאולוגי-היסטורי, לבין המיקום הגיאוגרפי של המסורות המקראיות בתקופות השונות. התאמה זו מעידה כי במסורות אלה מהדהדת מציאות היסטורית: בתקופת הברזל I, במאות ה-12-11 לפסה"נ, עקרון היושבת בנחל תמנה, סמוך מאוד לנחל שורק, היתה המרכז הפלשתי הדומיננטי, ובהתאמה משמרת המסורת המקראית סיפורי עלילה הקשורים בפלשתים בנחל שורק. לעומת זאת, בתקופת הברזל II, במאות 10-9 לפסה"נ, גת שבעמק האלה הפכה למרכז הפלשתי הדומיננטי ובהתאמה לכך נדדה המסורת המקראית בדבר סכסוכי הגבול עם הפלשתים מנחל שורק לעמק האלה.

התמונה הארכיאולוגית מעניקה לנו תובנה מעמיקה על האופן שבו נוצרו מסורות המקרא הקדומות: סכסוכי גבול בין שתי קבוצות אוכלוסייה שונות, המשקפים תהליך

היסטורי שנמשך מאות שנים, התכווצו לסיפור עממי בעל מרכיבים אגדתיים, שבו כל אחת משתי קבוצות האוכלוסייה מיוצגת על ידי דמות מרכזית אחת: שמשון או דוד, ומולם דלילה או גוליית. בלילה, סביב המדורה, כאשר ישבו זקני העדה וסיפרו לדור הצעיר את תולדות העבר התכווצו מאות שנים לאירוע קצר מועד, שנמשך כמה שנים או יום אחד בלבד. כדי למשוך את אוזן השומעים נוסף לסיפור גם רובד אגדי: כוחו העצום של שמשון או גובהו היוצא דופן של גוליית. המחקר המודרני אינו רשאי להתעלם ממסורות אלו ולראות בהן אגדות חסרות כל בסיס. שומה עליו לנתח ולנסות לזקק מתוכן את התהליך ההיסטורי המורכב שנמשך מאות בשנים.

ב. נער וקלע בידו

חורבת קיאפה ממוקמת בקצה המערבי של השפלה הגבוהה, בעמק האלה בין שוכה ועזקה, והיא מתוארכת על ידי בדיקות פחמן 14 לשלהי המאה ה-11 ולתחילת המאה ה-10 לפסה"נ. מבחינה גיאוגרפית האתר נמצא בגבול שבין יהודה ופלשת, והוא שולט על הדרך הראשית המוליכה ממישור החוף אל גב ההר, חברון, בית לחם וירושלים. במיקום זה בדיוק קובעת המסורת המקראית את קרב דוד וגוליית. העיר בחורבת קיאפה התקיימה בדיוק בפרק הזמן שלו מייחסת המסורת המקראית את הקרב. מכאן מתעוררת השאלה אם וכיצד תורמות חפירות חורבת קיאפה להבנת מסורת הקרב בין דוד לגוליית.

בסיפור הקרב שבין דוד לגוליית (שמואל א, יז) אפשר לאתר מידע גיאוגרפי-היסטורי רב-ערך החבוי בשלבי השונים של הסיפור. המקרא מספר כי הפלשתים התאספו למלחמה וצבאם חדר לעמק האלה וחנו ליד שוכה. בתחילת הסיפור לא נאמר מהיכן הגיע צבא זה, אבל בהמשך מוזכר גוליית, איש גת, כדמות מרכזית ובסוף הסיפור נאמר שהפלשתים ברחו לגת ולעקרון. מכאן ניתן להסיק שתושבי גת היו הכוח העיקרי המעורב במלחמה, ואליהם נוספו גם תושבים מעקרון. והנה, גת נהרסה לחלוטין בסוף המאה ה-9 לפסה"נ על ידי חזאל הארמי מלך דמשק ועקרון נהרסה בשנת 603 לפסה"נ על ידי הבבלים. אם הסיפור היה נכתב לראשונה בשלהי המאה ה-7 לפסה"נ, בתקופה הפרסית או בתקופה ההלניסטית, כאשר ערים אלו כבר לא היו קיימות, היה מחברו מציין מן הסתם את אשדוד, אשקלון ועזה, כערים שמהן הגיע הצבא הפלשתי. לפיכך ברור כי לרשות המחבר המקראי עמד מידע היסטורי שמקורו במאה ה-10 ובמאה ה-9 לפסה"נ.

אל מול הצבא הפלשתי מתייצבים שאול המלך, אבנר בן נר שר צבאו והלוחמים

הישראלים. הם מתכנסים בין שוכה לעזקה, במקום המכונה "אפס דמים". במסורת אחרת נקרא המקום "פס דמים" ומוזכרים בו קרבות שונים שבהם מעורבים גיבורי דוד (דברי הימים א, יא, יג). מה משמעות השם אפס דמים? שם זה אינו מופיע ברשימות הערים של שבט יהודה, או במסורות מתקופות המאוחרות לימי דוד. לאחרונה הציע דוד אדמס להבין את המילה "אפס" בהקשר זה כגבול, ומכאן שפירוש השם "גבול דמים", כלומר אזור קרבות עקוב דם.⁴³ ואולם, עמק האלה היה אזור של סכסוכי גבול רק במאות 10-9 לפסה"נ, ולאחר חורבן גת איבד לחלוטין את חשיבותו הגיאוגרפית. במחצית השנייה של תקופת המלוכה מרכז הכובד היישובי והצבאי בשפלה נרד דרומה לעיר לכיש. שוב מתברר כי מחבר המסורת מקראית החזיק בידע היסטורי של ממש בדבר תוואי הגבול במערב ממלכת יהודה במאות ה-10 וה-9 לפסה"נ.

במשך 40 יום יצא גוליית, ענק פלשתי המצויד במיטב כלי הנשק של תקופתו, לחרף ולקלל את בני ישראל, והציע לערוך דו-קרב עם אחד הלוחמים הישראלים. בשל גודלו ועוצמתו, לא נמצא בצד הישראלי לוחם שהיה מוכן להתמודד מולו. מצב זה השתנה כאשר דוד בן ישי, נער רועים, הצעיר מכל שבעת אחיו, נשלח על ידי אביו מבית לחם להביא מזון לשלושת אחיו הגדולים, הנמצאים בצבא שאול. דוד הרועה הנאמן, שכבר הרג ארי ודוב שניסו לטרוף גדי מהעדר, התנדב ללא כל היסוס להילחם בגוליית. הוא סירב ללבוש קסדה, שריון וחרב, שכן לא היה מנוסה בהם, והסתפק באיסוף חמישה חלוקים מערוץ הנחל של עמק האלה. לעומת הענק כבד התנועה, ניצל דוד את קלות רגליו, רץ בזריזות אל הפלשתי וקלע אבן אחת אל מצחו. גוליית נפל על פניו ארצה ודוד ערף את ראש הפלשתי בחרב. את הראש, כך נאמר, לקח דוד לירושלים. לאחר שגוליית נהרג ברחו הפלשתים בדרך שעריים, וצבא שאול דלק אחריהם והרג בהם עד שערי גת ועד שערי עקרון.

אין בידנו כל אפשרות לאמת את סיפור דוד וגוליית, שכן אין בנמצא מקור היסטורי מחוץ למקרא המתאר קרב זה. יתרה מזאת, יש במקרא עצמו מסורת סותרת הטוענת שאלחנן בן יערי הרג את גוליית. בחינה מדוקדקת של המסורת המקראית מעוררת, כפי שהראינו לעיל, שלל בעיות המערערות את אמינות הסיפור כאירוע היסטורי: חוסר השתלבות ברצף האירועים, אנכרוניזם ועריכה מגושמת של סיפור שתרגום השבעים קיצר אותו ב-44%. ואולם ניתן לראות כי המסורת מתארת מצב גיאוגרפי וגיאוגרפי-פוליטי המתאים למצב ששרר בעמק האלה רק במאות ה-10 וה-9 לפסה"נ, כאשר גת היתה מרכז פוליטי מרכזי באזור. בנוסף, מזכיר הסיפור את שעריים, עיר המוכרת במסורת המקראית שלוש פעמים. כפי שנטען במפורט בפרק 7,

חורבת קיאפה היא-היא שעריים המקראית, וזאת בהתבסס על מיקומה, על תארוכה ועל משמעות שמה, כיוון שחורבת קיאפה התקיימה רק כמה עשרות שנים בשלהי המאה ה-11 לפסה"נ ובראשית המאה ה-10 לפסה"נ, ולאחר מכן נהרסה ושוב לא הוקמה מחדש בימי הבית הראשון. הופעת השם שעריים במסורת קרב דוד וגוליית מעידה, כי השתמר בסיפור מידע גיאוגרפי המתאים רק לימי קיומה של חורבת קיאפה, כלומר ממש לשלהי המאה ה-11 לפסה"נ.

נראה שלפנינו סיפור חיילים פשוט, שנהוג היה לספרו בלילות, לאור המדורה, באזור עמק האלה. בתקופות של כוננות, כשצבאות התכנסו ללחימה והחיילים היו בוודאי מוטרדים וחרדים לגורלם, התקבל בברכה סיפור גוזמה (צ'יזבט) מרגיע על נער רועים המצליח באבן אחת להתגבר על לוחם מיומן המצויד במיטב כלי הנשק של זמנו. מסר הסיפור פשוט וקל: בעזרת עוז רוח ותחבולות לחימה אפשר להתגבר על אויב גדול ומצויד היטב.

הסיפור מפליג בתיאור כלי נשקו של גוליית: כובע נחושת, שריון קשקשים, כידון, חנית ומגני רגליים. ציודו של גוליית מעולם לא נמצא בחפירה ארכיאולוגית, ולכן מגוחך לראות את מספר המאמרים הגדול העוסק בו, והמנסה לקבוע את זמן חיבור המסורת על פי תארוך כלי הנשק: יש המתארכים אותה לתקופת הברזל I (מאות 10-11 לפסה"נ), אחרים למאה ה-7 לפסה"נ ואחרים לתקופה הפרסית (מאות 4-5 לפסה"נ).⁴⁴ לאמתו של דבר, ציוד לחימה כזה היה בשימוש לוחמי היבשה עד המצאת אבק השרפה והשימוש ברובים. האם הופעת ציוד לחימה זה בצבא הצלבני תעיד כי סיפור הקרב בן דוד לגוליית התחבר בימי הביניים? לשיטתנו, הקריטריון העיקרי לתארוך מסורת זאת הוא המציאות הגיאוגרפית והגיאופוליטית המשתקפת בה, מציאות הניתנת להיחקר באופן אובייקטיבי בכלים ארכיאולוגיים והיסטוריים.

ישנם במסורת המקראית מבחר סיפורים על קרבות באזור עמק האלה, ודוד או גיבוריו תמיד מכים והורגים בפלשתים בכל הזדמנות. אבל המציאות היתה בוודאי קשה הרבה יותר ולפעמים דווקא ידם של הפלשתים היתה על העליונה. אנו קוראים למשל על פשיטות פלשתיות לגב ההר, עד מכמש שבבנימין (שמואל א, יג, כג), ועמק רפאים בסביבות ירושלים (שמואל ב, ה, יז-כב). באחד מסכסוכי הגבול נכבשה ונהרסה העיר בחורבת קיאפה. אירוע זה, שבוודאי היה טרגדיה גדולה בזמנו, הקפיא דווקא ושמר על שכבת יישוב מימי דוד המלך, ומאפשר לנו כיום, לאחר 3,000 שנה, להתרשם בפעם הראשונה באופן ישיר מכישרון הבנייה, המנהל, וארגון הממלכה בתקופתו.

חלק ב

∞

סיפורן של חפירות חורבת קיאפה

פרק 3

העיר מתקופת דוד המלך: בנייה ותכנון עירוני

א. מתהום הנשייה אל אור הזרקורים

חורבת קיאפה נמצאת בנ"צ 14595/12280, בחלקה המערבי של השפלה הגבוהה ביהודה וממוקמת בראש אחת הגבעות הסוגרות על עמק האלה מצפון, בין שוכה לעזקה. בסמוך לה מצויים אתרים ארכיאולוגיים אחרים ובהם: תל ירמות כ-2.5 ק"מ מצפון-מזרח, תל עזקה כ-2 ק"מ ממערב ותל שוכה כ-2.5 ק"מ מדרום-מזרח. חורבת קיאפה ממוקמת בתחום האקלים הים-תיכוני ויורדים בה כ-500 מ"מ גשם בממוצע בחורף. הקיץ, לעומת זאת, חם ויבש. דבר זה משפיע כמובן על הצמחייה. בחורף ובאביב האתר ירוק כולו ומנוקד בפריחה ססגונית של פרחים שונים: רקפות, כלניות, חרציות, פשתה, דגנית, ורבים אחרים. גם השקדייה מכוסה כולה שמלה לבנה. זוהי חגיגה לפרפרים ולדבורים וזהו הזמן האידיאלי לביקור באתר. בקיץ הצמחייה קמלה והצבע השולט הוא צהוב-אפור. למרגלות האתר נשקף נופו המרהיב של עמק האלה המשמש עד היום עמק פורה לגידולים חקלאיים.

המבקר בחורבת קיאפה יכול היה לראות, עוד בטרם נחפר האתר, חומה מסיבית המקיפה את ראש הגבעה, וגובהה נע בין 2-4 מ'. החומה תוחמת שטח של כ-23 דונם והיקפה כ-700 מ'. כיוון שמדובר בטופוגרפיה הררית, צדה החיצוני של החומה גלוי לעין ויוצר טרסה. לעומת זאת, חלקה הפנימי של החומה מוסתר וקבור תחת הצטברויות העפר וההריסות באתר. בבסיס החומה נראות אבנים גדולות במיוחד, אך החלק העליון של החומה בנוי אבנים בינוניות ומסתיים בקו ישר. כיוון שבתוך האתר קו החומה גבוה מפני השטח הוא מתפקד גם כגדר לבוסתן חקלאי שהיה במקום וכלל עצי זית ושקד. שרידי שני שערי עיר זוהו על ידינו עוד טרם חפירתם, האחד בחלק המערבי של האתר (שטח B) והשני בצד הדרומי-מזרחי של האתר (שטח C). מיקומם הכתיב במידת מה את האזורים שאותם בחרנו לחקירת צפונות האתר.

חשיבותה הגיאוגרפית של חורבת קיאפה בולטת לעין, שכן בעמק האלה עברה הדרך הראשית שהובילה מפלשת ומשפלת יהודה אל אזור ההר ואל הערים המרכזיות בו: ירושלים וחברון. זהו תוואי דרכים מרכזי לאורך כל הדורות כפי שמעידים קטעים של דרך רומית והכביש המודרני, העולים מעמק האלה אל גב ההר לכיוון צור הדסה. כ-12 ק"מ מערבה לחורבת קיאפה נמצא תל צפית, שבו שכנה גת פלשתים. כפי שנזכר לעיל בפרק 2, במאות ה-10 וה-9 לפסה"נ היתה גת עיר מלוכה מרכזית וגדולה, ששטחה הגיע לכ-300 דונם ויותר. זו היתה הישות הפוליטית הקרובה ביותר ליהודה ובהחלט ייתכן שלטשה עיניים מזרחה בשאיפה להרחיב את שלטונה לשפלה ולגב ההר. מבחינה גיאוגרפית, כל שלטון מרכזי ביהודה היה חייב לתת עדיפות ברורה לביצור המעבר בדרך עמק האלה ולהגנתו, לפני ביצור אתרים אחרים, כמו לכיש, תל שבע או ערד.

בחורבת קיאפה ביקרו סוקרים שונים במהלך המאה התשע-עשרה. ראשון הסוקרים היה ויקטור גרן, מטייל צרפתי שכתב ספרים אחדים על ביקוריו באתרים שונים בארץ הקודש.⁴⁵ הוא ביקר בבית נטיף, כפר ערבי הצמוד לעמק האלה מצפון, ומציין כי על גבעה סמוכה נמצא מקום הנקרא ח'ירבת קיאפה. מתיאור זה נראה כי הוא עצמו כלל לא היה במקום, ורק רשם נתונים שקיבל מתושבים מקומיים. כעשרים שנה מאוחר יותר ביקרו באתר סוקרי הקרן הבריטית למחקר ארץ ישראל (ה-P.E.F), קלוד קונדר והרברט קיצ'נר, המתארים את חורבת קיאפה בשתי מילים: "ערמת אבנים".⁴⁶ במהלך המאה העשרים נשכח המקום והוא אינו מוזכר כלל בעבודותיהם של "אבות המחקר" הגיאוגרפיים-היסטוריים, כגון ויליאם פוקסוול אולברייט, בנימין מזר, יוחנן אהרונסון או זכריה קלאי. בשלהי המאה העשרים, בסקר מקיף של אזור השפלה, דן באתר יהודה דגן, שהציע לזהותו עם העיר המקראית עדתיים – המופיעה ברשימות הערים של שבט יהודה, ובסקר רמת בית שמש ציין דגן שמדובר באתר המורכב מעיר עליונה מבוצרת באופן מסיבי ומעיר תחתית, ששטחן הכולל מגיע לכ-140 דונם (איור 5).⁴⁷ בסקר זה לא זוהה כלל היישוב המסיבי באתר מראשית תקופת הברזל II, ולעומת זאת, נטען כי האתר היה מיושב מהמאה ה-9 עד המאה ה-6 לפסה"נ, דבר שהתברר כשגוי בחפירתו. סקר נוסף נערך בחורבת קיאפה על ידי צבי גרינהוט בשנת 2001 לצורכי פיתוח ותכנון הרחבת העיר בית שמש, ובעבודה זאת תועד המתאר הכללי של חומות האתר.⁴⁸

איור 5: תוכנית סכימטית של ביצורי האתר העבים מתקופת המקרא, וממערב להם שטח גדול מגודר, שכנראה נבנה בתקופה העות'מאנית (על פי יהודה דגן)

ב. סיפורה של המשלחת שלנו

במסגרת עבודתו של סער גנור ביחידה למניעת שוד עתיקות של רשות העתיקות, הוא ביקר לראשונה בחורבת קיאפה בשנת 2003, בעקבות שודדי עתיקות שפקדו את האתר כדי לבזוז את עתיקותיו. המלחמה בשודדי העתיקות, שעליה אמונים אנשי היחידה בכל ימות השנה, מצריכה הבנה ארכיאולוגית והיכרות מעמיקה של השטח ביום ובלילה. השודדים שפעלו בחורבת קיאפה עשו שימוש בגלאי מתכות לחיפוש מטבעות עתיקים יקרי ערך. לאור היכרותו האינטימית עם השטח ועם האתרים הארכיאולוגיים במבואות ירושלים והשפלה הצפונית שעליהן היה מופקד, הבחין סער אט-אט כי אתר זה שונה באופן מובהק מחורבות אחרות באזור עמק האלה, וקיימים בו אלמנטים ארכיטקטוניים שאינם מצויים באתרים שבסביבתו. מרגע שחלחלה ההכרה כי במקום ישנה עיר מתקופת הברזל השתנו פני הדברים.

במהלך שנת 2003 ביקר סער באתר עם מנכ"ל רשות העתיקות, שוקה דורפמן, והעלה בפניו את מחשבותיו בעניין חשיבותה של החורבה, עוצמת הביצורים במקום

והקונטקסט המקראי של סביבת האתר. בשנת 2005, בעת לימודיו של סער לתואר שני באוניברסיטה העברית בירושלים, הוא השתתף בסמינר בארכיאולוגיה מקראית אצל פרופ' יוסי גרפינקל. במהלך הסמינר הוא פנה אל גרפינקל, שיתף אותו במחשבותיו על חורבת קיאפה, והציע לו להצטרף אליו לסיור באתרים הארכיאולוגיים באזור. כך, ב-2 בפברואר 2006, נפגשנו בירושלים ונסענו בשעת בוקר מוקדמת לכיוון שפלת יהודה. במהלך הסיור ביקרנו בהר יערן, נקודת תצפית מרהיבה על מישור החוף והרי יהודה. משם חצינו את גבעות בית נטיף בגשם ובבוץ עמוק, כשאנו מפלסים את דרכנו בתוך מרבדי כלניות, רקפות, וצמחייה מלבבת ירוקה ורעננה. לאחר כמה שעות בשטח הגענו אל צדה המערבי של חורבת קיאפה.

הסיור באתר עצמו ארך שעות אחדות ובהן דנו בהיבטים שונים של החורבה ובעוצמת הביצורים בקו החיצוני של החומה. כבר אז הבחנו בהיבט מוזר ומטריד בחורבת קיאפה: סלע-האם נראה חשוף בחלקים גדולים של מרכז האתר, ומצביע על קיומו של פרדוקס: מצד אחד המקום מבוצר באופן מסיבי מאוד אבל מצד אחר לא התפתחה בכל שטחו עיר מיושבת בצפיפות. היה בכך דבר מרתיע, שכן ארכיאולוג המגיע לאתר ומוצא בו סלע חשוף ממהר לעזוב את המקום משום שברור שאין מה לחפור, ואולם בחורבת קיאפה המצב היה שונה, ולמרות נתון זה התרשם יוסי גרפינקל מהאתר וממיקומו הגיאוגרפי בפיתח עמק האלה. היה ברור כי חייב להיות כאן אתר מרכזי של ממלכת יהודה. אבל באיזו עיר מדובר, ומתי היא התקיימה, לא היה אפשר לענות רק מהסתכלות בנוף. גם על פני הקרקע, שהיתה מכוסה כולה בצמחיית חורף צפופה, לא נראו כלל חרסים היכולים לעזור בקביעת גיל היישוב העתיק. כך עזבנו את האתר עם שאלות ותהיות רבות.

ואולם הביקור לא הספיק כדי להגיע להחלטה אם אכן ראוי להתחיל פרויקט חפירה, שפירושו התחייבות ארוכת טווח של שנים אחדות תוך הזנחתם של פרויקטים מבטיחים אחרים. לפיכך, בשנת 2007 החלטנו לערוך באתר חפירה קצרה של כשבועיים, שמטרתה היתה לבדוק את אופי האתר ואת מצב השתמרותו. קבענו כי בהתאם לתוצאות החפירה נחליט אם כדאי להתחיל באתר פרויקט חפירה ארוך טווח. חפירת הבדיקה הבהירה לנו כי האתר היה מיושב לאורך פרק זמן קצר יחסית ויש בו שתי שכבות בנייה עיקריות. השכבה העליונה מתוארכת לשלהי התקופה הפרסית וראשית התקופה ההלניסטית; השכבה התחתונה מתוארכת לתקופת המקרא ונבנתה על סלע-אם (מאז כבר התגלו באתר עדויות ליישוב בתקופות נוספות, אלא שמדובר במבנים בודדים ולא בשכבת יישוב התופסת שטח משמעותי באתר). החפירה המצומצמת גילתה לנו כי השכבה של תקופת המקרא מרשימה ביותר וכוללת חומת

סוגרים שנשתמרה לעתים לגובה העולה על 2 מ'. בביצור שולבו אבנים אדירות שמשקלן נע בין 2–8 טונות. נוסף על כך, גילינו שהשכבה של תקופת המקרא היתה מיושבת רק לפרק זמן קצר יחסית, שכן לא התגלו בה עדויות לשינויים ולשיפוצים במבנים ובביצורים שאותם מוצאים במקומות שבהם ישבו בני אדם לאורך תקופה משמעותית. התברר לנו שהשכבה של תקופת המקרא נהרסה בחורבן פתאומי, כפי שמעידים כלי חרס שנמצאו מרוסקים על הרצפות.

לאור ממצאים אלו סרו הספקות וגמלה בלבנו ההחלטה: עלינו לחפור בחורבת קיאפה. אולם נטיות לב לחוד – ומציאות לחוד. מפעל חפירות הנמשך שנים אחדות הוא בור ללא תחתית, המצריך בסיס כלכלי איתן. על החופרים לשכור צוות עובדים, לדאוג לכלי תחבורה, לכלי חפירה, למקומות לינה לחופרים ומה לא. למזלנו הרב הפיכת התוכנית מחלום למציאות התאפשרה הודות לנדיבותו של יוסף ברוך סילבר, המכונה ג'ואי על ידי חבריו.

ג'ואי סילבר נולד בטורונטו שבקנדה למשפחה ציונית נלהבת, שעלתה לארץ כשהיה נער. הוא למד בתיכון בירושלים ולאחר מכן התגייס לשירות חובה מלא בצה"ל. ג'ואי למד באוניברסיטה העברית בחוגים לאמנות האסלאם ולימודי המזרח הרחוק. אמו של ג'ואי היתה אספנית של כלי זכוכית עתיקה, וכך הוא נחשף עוד בהיותו ילד לתחום הארכיאולוגיה וההיסטוריה של ארץ ישראל. ברשותו של ג'ואי אוסף גדול של בקבוקונים סיניים לטבק הרחה, שהוצג בתערוכות במוזיאון ישראל, במוזיאון תל אביב לאמנות ובמוזיאונים אחרים בעולם. בגלל אהבתו לארץ למד בקורס מורי דרך, שם פגש את טל אילן, רעייתו של יוסי גרפינקל, וכך נוצר בין המשפחות קשר אישי הנמשך קרוב ל-30 שנה. ערב אחד, בסתיו של שנת 2007, ישבנו יחד בארוחת ערב במסגרת משפחתית ובין שלל הנושאים שבהם דיברנו הוזכרה גם חפירת הבדיקה שנערכה לאחרונה בחורבת קיאפה. ג'ואי גילה מיד התעניינות בחפירה החדשה וביקש לבקר במקום. כך נסענו אחר צהריים אחד לבקר בחורבת קיאפה, ג'ואי, סער ויוסי. לקראת השקיעה אור השמש נהיה רך וזהוב, מלטף את קירות החורבה, את עצי השקד והזית, ויוצר נוף קסום בעמק האלה. נוצרה כאן שעת חסד, ובאותם רגעים ג'ואי התאהב באתר. הוא הביט סביבו, ואז, באופן ספונטני לחלוטין, שאל כמה תעלה עונת חפירות במקום. מששמע את התשובה הודיע כי ברגע זה החליט לסייע במימון חלק משמעותי של עונות החפירה למשך 10 שנים. וכך היה.

מאז ביקרנו ועודנו מבקרים יחדיו באתר לעתים קרובות. באחד הביקורים, לאחר עונת החפירות של שנת 2008, נפלה בחלקו של ג'ואי תגלית משמעותית ביותר:

כאשר התהלכנו בחלק הדרומי של חורבת קיאפה ג'ואי שם לב לעובדה, כי אבני החומה הגדולות מסתיימות בנקודה מסוימת בקו ישר ומתחילות שוב בנקודה אחרת המרוחקת מטרים אחדים. בתווך ראה ג'ואי סתימה של אבנים קטנות. כך התגלה השער הדרומי של חורבת קיאפה.

בקיץ של שנת 2008, בתום כל ההכנות המנהלתיות, ארגון צוות החפירה ודיונים מקדימים בין ראשי החפירה בשאלה היכן לחפור וכיצד, נערכה עונת חפירות של שישה שבועות בהשתתפות כ-30 איש, רובם מתנדבים מחו"ל, קבוצת בני נוער ישראלים מחוגי סיור ברחובות וכמה אנשים ממושב שריגים הסמוך לעמק האלה. בקיץ של שנת 2009 נערכה עונת חפירות של שישה שבועות בהשתתפות של כ-50 איש. בכל אחד משני הקיצים בשנים 2010–2011 חפרנו שישה שבועות בהשתתפות של כ-90 איש. לפרויקט הצטרף בשנת 2009 מייקל היזל מהאוניברסיטה האדוונטיסטית הדרומית, מטנסי שבארצות הברית. הוא השתתף במפעל החפירות במשך שלוש עונות חפירה, עד שנת 2011.

הלנת חברי המשלחת מתבררת כמשימה לא פשוטה. משלחת החפירה מתאכסנת ברמות שפירא שבמושב בית מאיר בהרי ירושלים. זאת כיוון שלא נמצאה בקרבת האתר אכסניה המתאימה לגודל המשלחת, או במחיר אירוח סביר. יומם של החופרים מתחיל בשעה מוקדמת מאוד בבוקר: הם מתעוררים בסביבות השעה ארבע בבוקר ומתארגנים ליציאה לשטח. שני אוטובוסים יוצאים מדי בוקר בשעה 4:40 כשהם נושאים עליהם, נוסף על החופרים האחוזים קורי שינה, גם מכלי מים ומזון למשך היום. החפירה בשטח מתחילה עם אור ראשון, בשעה 5:15. המשלחת חופרת עד השעה 13:00 בצהריים, ובמהלך החפירה ישנן שלוש הפסקות: בשעה 7:00 לקפה ועוגה, בשעה 9:00 לארוחת הבוקר ובשעה 11:00 חגיגה אמתית: אבטיחים מלאי עסיס המתקבלים בברכה על ידי החופרים המיוזעים. ריבוי ההפסקות מקל על החופרים ומביא לכך שכשהם נמצאים בריבועי החפירה הם תמיד מלאי אנרגיה ועובדים במרץ רב. רק בימי ראשון סדר היום אחר: האנשים מתאספים באכסניה בשעות הבוקר המאוחרות, אוכלים צהריים בחדר האוכל ואז יוצאים לחפור עד 20:00 בערב. בימים אלו אנו נהנים לעתים ממראן של שקיעות מדהימות במערב.

בחמש עונות החפירה שנערכו עד 2012 בחורבת קיאפה נחקרו חמישה שטחים שונים באתר, חלקם נחפר בהיקף מצומצם וחלקם בהיקף גדול במיוחד.⁴⁹ בשורות הבאות נתאר את הממצאים המרכזיים בשטחים השונים המסומנים באותיות האלף–בית האנגלי, כמקובל בחפירות ארכיאולוגיות.

כיצד חופרים?

מי שאינו מורגל בחפירה ארכיאולוגית בוודאי ימצא עניין רב בתיאור השיטה שבה היא מתבצעת בפועל. ראשית חוכמה מחולק השטח שבו אנו מעוניינים לחפור לריבועים של 5 מ' על 5 מ'. בחורבת קיאפה לכל ריבוע כזה ממונה לאחראי סטודנט לארכיאולוגיה, ועמו עובדים יחד 3-4 מתנדבים. אחראי הריבוע הוא חוד החנית של החפירה, שכן תחת פיקוחו הישיר מתבצעת העבודה המעשית של פירור האדמה, איסופה והוצאתה אל מחוץ לריבוע, והוא גם המתעד את השרידים הנחשפים בריבוע שלו.

כל ריבוע נחפר בנפרד, תוך השארת מחיצות עפר (הנקראות "חתכים") מכל ארבעת צדדיו. למחיצות עפר אלה, שבהן אפשר לראות סוגי עפר שונים, שרידי בנייה, שכבות שנשרפו ועוד, יש חשיבות גדולה לא פחות מזו של הכלים והמבנים שנמצאים בחפירה, שכן הארכיאולוג המקצועי, הרואה בתוכן את התרבדות השכבות הארכיאולוגיות, קורא בהן את סיפורו של האתר כמו בספר פתוח. מחיצות אלו מתועדות לפרטיהן על ידי צלמים וציירים ובהמשך העבודה אנו מסירים אותן, כדי לחבר את השרידים הארכיטקטוניים לחדרים ולמבנים שלמים. שטח החפירה נמצא תחת סככות צל, וכך אנו מגנים על החופרים מקרינת השמש החמה בקיץ הישראלי. לצורכי צילום מורדת לעתים הרשת, ולאחר מכן מחזירים אותה למקומה. האדמה והאבנים שעולות מן החפירה נלקחות אל מחוץ לשטח החפירה. לעתים, כאשר עולה בחכה אבן כבדה במיוחד שנחוץ להזיזה, מזעיקים למקום צוות חופרים חסונים מכל ריבועי החפירה ובטכניקות שונות, המצריכות לא פעם תושייה וכושר אלתור, מוציאים אותה החוצה. לא אחת עולה בנו התהייה, האם זוהי הדרך שבה נהגו בוני האתר בשעה שהניפו את אבני הבנייה אל ראש החומה. כל האדמה הנאספת ממפלסי החורבן עוברת ניפוי קפדני, כדי לגלות ממצאים קטנים, כגון חרוזים או חותמות. השמחה גדולה במיוחד ברגע שבו מתגלים כלי חרס שלמים (כדים, קערות, צלחות, סירי בישול וכדומה), כלי מתכת או כל ממצא מיוחד אחר.

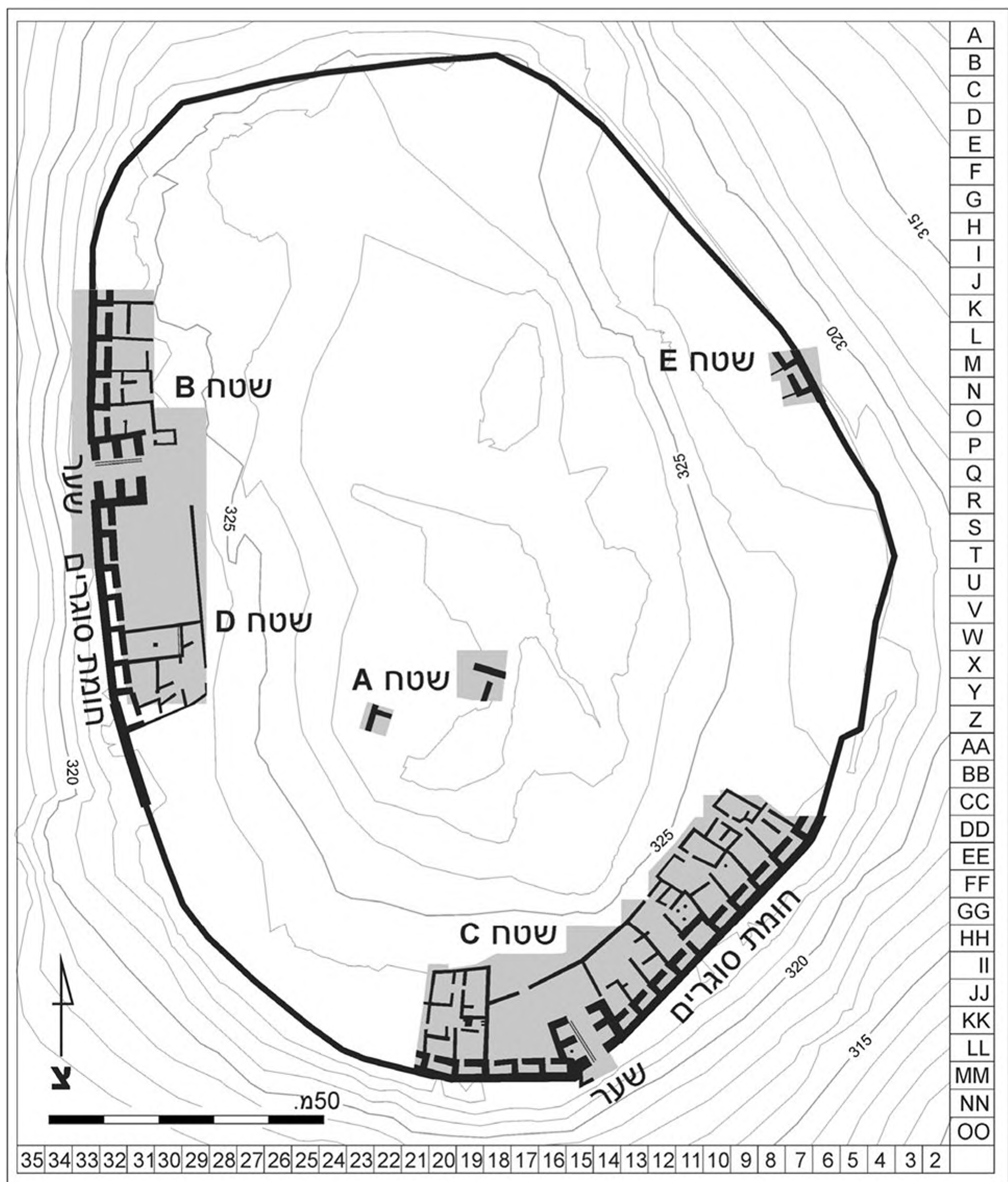
שטח A: מה קרה בראש האתר?

שטח זה נמצא במרכז האתר, באזור הגבוה ביותר (איור 6). כאן נראו עוד בטרם חפירה שרידים מסיביים של מבנה מלבני גדול מידות – כנראה ח'אן דרכים או מצודה – שמידותיו המרביות הן כ-37 מ' על 43 מ'. במרכז המבנה היתה חצר גדולה פתוחה ובחלקים ממנה נראה סלע-האם שפולס. כאן גם נמצא בור מים עתיק שנחצב בסלע. על פתחו של הבור נוצקה במהלך המאה ה-20 מסגרת בטון. מתחם זה סגור ממזרח, מדרום וממערב בשורות של חדרים ומצפון בקיר מסיבי. בחפירות בדיקה מצומצמות שנערכו עד כה הובהר כי מבנה זה הוא מן התקופה הביזנטית, מהמאות 4–6 לספה"נ.

ממצא משמח פחות שהתגלה באזור זה הוא כבשן סיד. הסיד היה חומר חשוב במיוחד לבנייה ולהפקתו יש צורך לשרוף אבני גיר בטמפרטורה העולה על 830 מעלות צלזיוס. חום זה אפשר להשיג רק בכבשן ולא באש של מדורה פשוטה. בתקופה המוסלמית היה מקובל להקים כבשני סיד באתרים ארכיאולוגיים ולשרוף בהם אבנים שנעקרו מקירות הבתים באתר. ברור לפיכך שהימצאותו של כבשן סיד בחורבת קיאפה היא סימן מבשר רעות שפירושו השתמרות טובה פחות של קירות ומבנים בשכבות היישוב הקדומות.

בעונת החפירות של קיץ 2011 נחפרו בראש האתר שרידים משלהי ימי הבית השני (תקופה המכונה גם התקופה הרומית המוקדמת); נמצא מקווה טהרה, שהוא אמבט חצוב בסלע, שאליו יורדים במדרגות אחדות, וכולו מטויח. לידו נמצאה ממגורה, כלומר מתקן לאחסון גרעיני תבואה, שקוטרה כמטר אחד. הממצאים הללו מעידים כי בימי הבית השני היה באתר, אולי, בית חווה בחלקו הגבוה, שיושביו עיבדו את האדמות בתוך המתחם שנוצר על ידי חומת תקופת המקרא והחומה המאוחרת שמעליה.

מתחת לשרידי התקופות המאוחרות חשפנו בשלוש נקודות שונות ממצאים מהעיר של תקופת המקרא. כבר בעונת 2007 נמצאה פינת חדר ובה רצפה שעליה שברי חרסים וטאבון אפייה. הקירות שיצרו את הפינה היו יוצאי דופן בעוביים, שהיה גדול פי שלושה מעובי הקירות של המבנים בהיקף העיר. בעונת 2009 נחשף קטע קטן של רצפה ועליו שבעה כלי חרס שלמים. בעונת 2011 שוב חפרנו שרידים של כמה קירות אבן עבים במיוחד. עד כה נחפר רק חלק קטן משטח A, בנקודות בדיקה אחדות שאינן מתקשרות זו לזו. בכל זאת כבר אפשר להבין כי באזור זה התקיימה פעילות בנייה מרשימה ביותר בתקופת המקרא, המתאפיינת בקירות מסיביים שלא מוכרים עד כה באף מבנה אחר בחורבת קיאפה. כיוון שאזור זה הוא הגבוה ביותר באתר, שולט על שאר חלקי העיר, ומשקיף למרחקים, אנו משערים שאולי היה כאן המרכז המנהלי של האתר, מעין ארמון או מבנה ציבורי גדול. סקרנותנו התעוררה ובמהלך עונת 2012 בכוונתנו לחפור כאן בהיקף גדול על מנת לפתור את שאלת המבנה החידתי.

איור 6: תוכנית העיר של תקופת המקרא בחורבת קיאפה בסוף עונת 2011. במפה נראים שטחי החפירה ותוכנית העיר של המאה העשירית לפסה"נ. בעיר שני שערים, חומת סוגרים ומבני מגורים הצמודים לחומה וכוללים את הסוגר כחדר האחורי בכל מבנה. תוכנית עיר כזאת מוכרת גם בבית שמש, בתל א-נצבה, בתל בית מרסים ובתל שבע, כולם אתרים בתחום ממלכת יהודה

שטח B: ביצורים נאים ואוסטרקון מפורסם

שטח זה נמצא במערב האתר ובו גילינו שתי תקופות יישוב. תחילה חפרנו ממצאים מהתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה, המתוארכים על פי המטבעות, שהתגלו כאן ובשאר שטחי החפירה, לשנים 270–350 לפסה"נ. אבל הממצא העיקרי שחפרנו בשטח זה הוא קטע מן העיר של תקופת המקרא, שנבנה ישירות על גבי סלע-האם. ביצורי העיר התגלו כאן במלוא הודם: שער עיר של ארבעה תאים (שניים מכל צד של העובר בשער) וחומת סוגרים נאה שנחשפה לאורך של כ-30 מ' ובה חפרנו בשלמותם ארבעה סוגרים, וקטע קטן מסוגר חמישי. בצמוד לחומה גילינו ארבעה בתים. בנייה של בתים צמודים לחומה, המשלבים את הסוגרים כחדרים במבנים, היא אופיינית לערים בממלכת יהודה. במבנה השני מצפון לשער התגלתה כתובת שנכתבה בדיו על שבר כלי חרס ("אוסטרקון"). זהו האוסטרקון המפורסם של חורבת קיאפה, שעליו עוד יסופר בהרחבה בהמשך.

שטח C: מיהו אלוהי חורבת קיאפה?

שטח זה נמצא בפינה הדרומית-מזרחית של האתר. כאן חפרנו שטח של כ-1,650 מ"ר וחשפנו שתי שכבות יישוב. השכבה העליונה מהתקופה הפרסית המאוחרת וראשית התקופה ההלניסטית. מתחת לממצאים אלה נמצאה העיר של תקופת המקרא ובה שער עיר שלפניו רחבת שער וחומת סוגרים שהתגלתה לאורך של כ-100 מ'. 14 סוגרים נחפרו בשלמותם ועוד שני סוגרים נחפרו בחלקם. כמו כן נחפרו ארבעה בתים שלמים וחלקים משני מבנים נוספים. כאן, כמו בשטח B, מופיע תכנון עיר האופייני לממלכת יהודה, שבו הבתים המצויים בשולי העיר צמודים לחומת הסוגרים ומשלבים את הסוגר כחדר האחורי של הבית. עם חורבנה של חורבת קיאפה התמוטטו הבתים והתמונה שהתגלתה לעינינו כשחפרנו אותם היתה מרשימה: רצפות הבתים נמצאו מכוסות במאות כלי חרס שבורים, כלי אבן, כלי מתכת מברונזה וברזל, כלי עצם, חרוזים, חרפושיות מצריות וחותרים עשוי אבן. דיון בפריטים אלו יוצג בפרק 4, המיוחד לממצאי החפירה. בחלק המזרחי של השטח נחפר חדר שכלל ספסל, מצבת אבן, מזבח בזלת וכלי חרס לנסך, המורכב משני גביעים תאומים המחוברים זה לזה. כלים כאלה שימשו מן הסתם לניסוך מים, יין או נוזלים מקודשים אחרים על המזבח. בחלק המערבי של השטח נמצאו בחדר אחד שני דגמי מקדשים, אחד מחרס והשני מאבן. משמעותם של ממצאים אלו ברורה למדי – החדרים שימשו ללא ספק לפולחן כלשהו. אך למי עבדו תושבי חורבת קיאפה? האם לאלוהי ישראל, או שמא לאלילים זרים? ואם אלילים זרים אלו – האם נוכל לזהותם? אלה שאלות לא פשוטות ואולי בעונות החפירה הבאות יתגלה קצה חוט שיאפשר לנו לענות עליהן.

שטח D: מצבות עומדות וכלי נסך

שטח זה ממוקם מדרום לשער של שטח B ונחפר בניהולו של מייקל היזל בשנים 2009–2011. כאן נחשפו כ-1,000 מ"ר ונמצאו בהם שתי שכבות עיקריות. השכבה העליונה מתוארכת לתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה והתגלה בה מבנה גדול ששטחו מגיע לכ-700 מ"ר ובו בית-בד. המבנה ותוכניתו מוצגים בנספח בסוף הספר. השכבה התחתונה מתוארכת לתקופת המקרא וגם כאן מצאנו בה את חומת העיר שנחשפה לאורך כ-50 מ', את המשכה של רחבת השער הגדולה שנמצאה בשטח B ומבנה אחד, שהשתרע לאורכם של שלושה סוגרי חומה. גם בבית זה נמצאו עדויות לפעילות פולחנית, הכוללות שתי אבנים גדולות שמתארן צר וארוך העומדות על צדן הצר (מצבות פולחניות), ספסל וכלי נסך בצורת שני גביעים תאומים, בדומה למה שנמצא בשטח C. שטח D ושטח B מהווים יחד רצף חפור שאורכו כ-100 מ'. יחד הם מספקים תמונה ברורה של אזור הכניסה המערבי של העיר, הכולל שער, רחבת שער מבני מגורים ומבנה שבו נעשתה פעילות פולחנית.

שטח E: חופרים ומטיילים בעיר מקראית

שטח זה נמצא בצד המזרחי של האתר. בעונת 2010 חפרנו שטח של כ-50 מ"ר בצמוד לחומת העיר והוברר לנו, כי גם כאן חוזרת תוכנית הבנייה של בתי מגורים הצמודים לחומת הסוגרים. השתמרות החומה במיקום זה מרשימה ביותר והסוגר עמד לגובה של שלושה מטרים. אף שהחפירות בחורבת קיאפה טרם הסתיימו והאתר עוד לא הוכשר לביקורים מסודרים, מגיעים לאתר מטיילים רבים, הן בעת החפירה והן בתקופות שבין עונות החפירה. אנו מעודדים תופעה זו ורואים חשיבות רבה בהנגשת האתר למטיילים ובחשיפתם לתגליות החדשות. גישה זו מחייבת אותנו לשיקול דעת ולתשומת לב לסוגיית הבטיחות, ועל כן, עם סיום החפירה בשטח זה נאלצנו לסתום את המקום בעפר באופן מסודר ובפיקוח משמרת המשלחת, כדי למנוע נפילת מטיילים לבור העמוק שנחפר כאן.

אם נסכם את תגליותינו בשטחי החפירה שתוארו לעיל, נוכל לומר שנמצאו שלוש תקופות יישוב עיקריות: תקופת הברזל II, שלהי התקופה הפרסית-ראשית התקופה ההלניסטית והתקופה הביזנטית. מלבד שכבות יישוב עם שרידי בנייה נמצאו במהלך החפירה כמה עשרות חרסים מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת (אלף חמישי לפסה"נ), כמה מאות חרסים מתקופת הברונזה התיכונה (בסביבות שנת 1700 לפסה"נ), מקווה טהרה וממגורה משלהי תקופת בית שני ומטבעות ממגוון תקופות.

כל הנתונים הללו מסוכמים בטבלה 4. שפע התקופות המוזכרות עשוי לעורר את הרושם כי מדובר בתל רב-שכבות המייצג פעילות אנושית אינטנסיבית שנמשכה אלפי שנים. למעשה מדובר בהצטברות דקה יחסית, הכוללת בעיקר שכבת יישוב אחת מתקופת המקרא, שהקנתה למקום את צורתו עד היום, ונוסף על כך כמה תקופות התיישבות קצרות מועד. עיקר השרידים ממוקמים בהיקף האתר, בעוד בחלקים גדולים של מרכז האתר אפשר לראות את סלע-האם כשהוא חשוף, ללא בנייה כלל. האם ייתכן שמרכז האתר היה אף הוא בנוי לפני אלפי שנים, אך המבנים התמוטטו ונסחפו בלי להותיר שריד? אנו נוטים לסבור שלא כך היה הדבר, ושהמרכז נותר ריק משום שהיישובים שהיו כאן בתקופות השונות התקיימו לאורך פרקי זמן קצרים של כמה עשרות שנים, ולא היה זמן להתפתחות עיר צפופה שכל חלקיה מיושבים כמו שאפשר לראות באתרים שהיו מיושבים מאות בשנים.

טבלה 4: רצף התקופות בחורבת קיאפה (התקופות מוצגות מהמאוחרת אל הקדומה, כפי שהן מתגלות בחפירה באתר).

שכבה	תקופה	אופי הממצא	אופי היישוב
I	עות'מאנית?	שני מבנים חרבים, שביל, גדר המקיפה 160 דונם סביב האתר	בית חווה
II	א. מוסלמית קדומה	מטבעות, כלי חרס	שטח חקלאי
	ב. ביזנטית	מבנה גדול בראש האתר	ח'אן או מצודה
	ג. רומית מאוחרת	מטבעות	שטח חקלאי
	ד. רומית קדומה	מטבעות, כלי חרס, ממגורה, מקווה טהרה (בית חווה?)	חקלאי
	ה. חשמונאית	מטבעות	שטח חקלאי
III	פרסית מאוחרת-הלניסטית קדומה	קיר היקפי, שער, מבני מגורים, ממגורות, מטבעות, כלי חרס	מרכז מנהל?
IV	ברזל IIא	חומת סוגרים, שני שערים, מבני מגורים, שרידי חורבן	עיר מבוצרת
V	ברונזה תיכונה II	חרסים	כפר קטן?
VI	כלקוליתית מאוחרת	חרסים, כלי צור ובזלת, ראש אלה	כפר קטן?

ג. העיר של תקופת דוד

כיצד נראתה העיר בחורבת קיאפה בימי דוד המלך? ריכוז המידע העולה משטחי החפירה השונים מאפשר לנו לשחזר את דמותה. במאה ה-10 לפסה"נ השתרעה העיר על פני 23 דונם ויש לה מתאר מעוגל. היא היתה מוקפת בחומת סוגרים, שבמקומות אחדים עוד עומדת היום לגובה העולה על 2 מ' (איור 6). לעיר היו שני שערים, אחד בדרום והשני במערב. השערים זהים במידותיהם ולהם ארבעה תאים. זוהי הדוגמה היחידה הידועה מתקופת בית ראשון, בישראל או ביהודה, ליישוב שלו שני שערי עיר. בתי המגורים צמודים לסוגרים, והסוגרים מהווים את החדרים האחוריים של הבית. זהו תכנון עיר יהודאי, המוכר בבירור בארבעה אתרים נוספים ביהודה: בית שמש, תל בית מרסים, תל א-נצבה ותל שבע.⁵⁰ לא התגלו אתרים בעלי תכנון עירוני כזה בממלכת ישראל, בפלשת או באתרים כנעניים. הבה ונסייר "סיור וירטואלי" באתריה המרכזיים של העיר מן המאה ה-10 לפסה"נ ונלמד להכירה.

שערי העיר – חלומו של כל ארכיאולוג

חפירת שער עיר היא אירוע נדיר בארכיאולוגיה. לכל עיר היה בדרך כלל רק שער אחד ושעריהם של רוב האתרים המוכרים מתקופת הבית הראשון כמו לכיש, מגידו, תל שבע, תל בית מרסים (ליד קיבוץ דביר), גזר או תל פרעה צפון (ליד שכם) זוהו ונחפרו כבר לפני שנים רבות. לכן חפירת שער היא חגיגה של ממש. והנה זכינו ובחורבת קיאפה חפרנו לא שער אחד – כי אם שני שערים, הראשון בעונת 2008 והשני בעונת 2009. מיקומם של השערים הללו נקבע בהתאם לדרכים המובילות לאתר. השער הדרומי, שהתגלה בשטח C, פונה לדרך היורדת לעמק האלה, ומכאן מזרחה להרי יהודה. זהו בוודאי השער שממנו היו יוצאים לשאוב מים מנחל האלה. השער המערבי, שהתגלה בשטח B, פונה לדרך היוצאת לכיוון מישור החוף ומתחברת לעמק האלה מצפון לתל עזקה. השערים דומים במתארם ובמידותיהם והם שערים של ארבעה תאים.

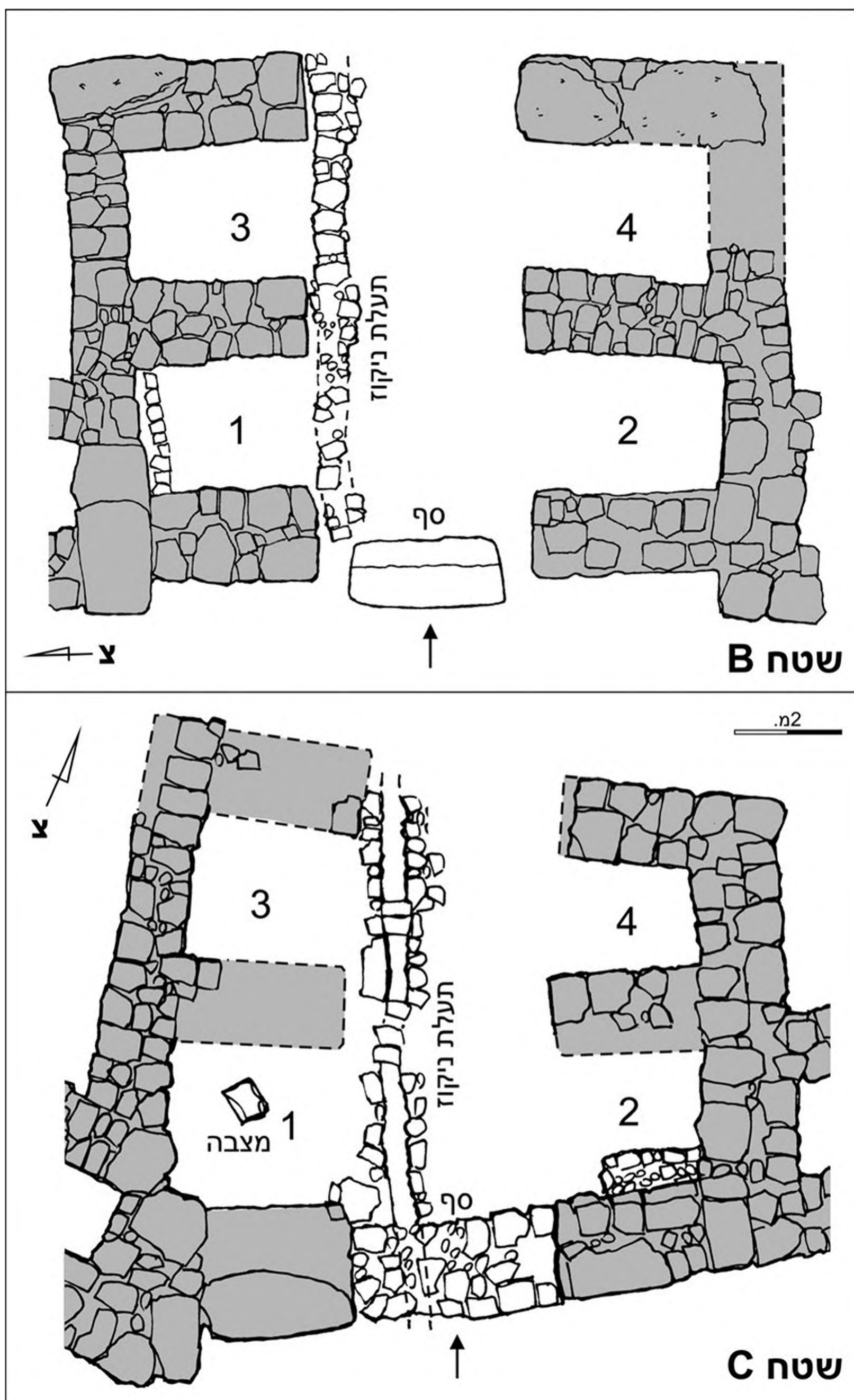
שער הכניסה לעיר הוא מבנה מורכב, המשמש באופן אינטנסיבי הן בתקופות של שלום והן בתקופות מלחמה. בשער עמדו בוודאי חיילים ופקחים מטעם העיר או הממלכה, ובתקופות של שגרה פיקחו על הנכנסים לעיר, ומנעו כניסה של אנשים שהיו חשודים כגנבים או שודדים. האחראי על השער היה פותח אותו בוודאי בכל בוקר וסוגר אותו לקראת רדת הלילה. בתקופות מלחמה היה צורך להגן על השער, שכן דלתות העץ שלו היו נקודת תורפה בביצורי העיר, והיה קל יותר לפרוץ או

לעקור אותן ממקומן, מאשר לפרוץ דרך חומת האבן העבה. לפיכך השער אינו רק פתח פשוט בחומת העיר, אלא מבנה בנוי בעוצמה יוצאת דופן לעומת שאר הבניינים בעיר ויש לראות בו, למעשה, מצודה העומדת בפני עצמה.

שערים, רחבות ומצבות פולחן

שטחה של חורבת קיאפה גדול למדי ולא נחפר כולו. הקורא בוודאי תוהה כיצד ידענו לחפור דווקא במקום שבו התגלו השערים. לאמתו של דבר שני השערים זוהו עוד בטרם חפירתם במהלך סיורים שנהגנו (ואנו עדיין נוהגים) לבצע מדי פעם באתר. לעתים, התבוננות מעמיקה בשעות שונות של היום שבהן אור שמש מאיר על השרידים באופן אחר, מעלה רעיונות חדשים שחלקם מיושמים אחר כך בחפירה. בסקר ארכיטקטוני של האתר, שאותו ביצענו לפני החפירה, התברר לנו כי חומת העיר מורכבת בבסיסה מאבנים אדירות ומעליה קיר מאוחר, הבנוי מאבנים קטנות, שמשקלן מגיע עד 30 ק"ג. בשני מקומות באתר הבחנו בתופעה יוצאת דופן: האבנים הקטנות שתמיד נמצאות מעל לאבנים הגדולות, יורדות במפתיע וסותמות פתח שהיה בין האבנים הגדולות. מדידה פשוטה העלתה שבשני המקרים אורך הפתח הסתום היה זהה, 3.9 מ'. ומה ניתן לסתום בחומה אם לא שער עיר? לפיכך התחלנו לחפור בצמוד לסתימות ובתוך כמה ימים מרגע החפירה החל להיחשף בכל אחד משני השטחים שער מסיבי גדול ומרשים.

השער הראשון נחפר בשטח B, רוחבו בחזית 10.5 מ' ואורכו 13 מ' (איור 7). חזית השער נסוגה לתוך העיר מקו החומה כחצי מטר. כך ניתן להגן טוב יותר על דלתות השער שהיו עשויות עץ, והיו נקודת תורפה עיקרית בביצורי העיר. הרי קל יותר לעקור דלת ממקומה, או ליצור פרצה בדלת עץ, מאשר להבקיע פרצה בחומת האבן. השער בנוי משני חלקים הניצבים זה מול זה בצורה סימטרית. בכל צד כזה נבנו ארבעה קירות בדמות האות האנגלית E: בקצה הרחוק נבנה קיר אורך, ובניצב אליו נבנו שלושה קירות קצרים. קירות השער יוצרים בכל צד שני תאים (מעין חדרונים קטנים) דרומיים ושני תאים צפוניים. גודל כל תא הוא כ-3.5 מ' על 2.5 מ'. קירות השער מסיביים ורוחבם כ-1.25 מ'. בפינות השער נקבעו אבנים גדולות במיוחד, המדגישות את קצותיו. באופן זה בולטת במיוחד בגובהה הפינה הצפונית-מזרחית של השער. הקיר המרכזי בצד הדרומי השתמר בצורה הטובה ביותר ובנוי בחלק התחתון אבני שדה ומעליהן שלושה נדבכים של אבנים מסותתות. נראה כי מפלס הרצפה המקורי כיסה את אבני השדה והיה בגובה בסיס האבנים המסותתות. התנועה בשער היתה על ציר מזרח (פנים העיר) – מערב (חוץ לעיר) ורוחב המעבר המרכזי הוא 3.90 מ'. הוא השתפל, בהתאם לטופוגרפיה, ממזרח למערב, כלפי היציאה מהשער.

איור 7: תוכנית מפורטת של השער המערבי (שטח B) והשער הדרומי (שטח C). בשני השערים עוברת תעלת ניקוז בצדו השמאלי של המעבר. שניהם נפגעו באופן חלקי מפעילות של התקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה: בשטח B נהרסה הפינה הדרומית-מזרחית של השער; בשטח C נפגעו שלוש אומנות המחלקות את השער לארבעה תאים

סף השער הותקן מאבן אחת שאורכה כשלושה מטרים, רוחבה וגובהה כמטר, ומכאן אפשר לחשב את משקלה, כ-8 טונות. בסף נחצבה מדרגה, המותאמת לקו האומנות החיצוניות של השער. המדרגה עצרה את דלתות השער בעת הסגירה בקו ישר, וכך היה אפשר לנעול אותן בבריח, שאינו אלא קורה עבה שהוצמדה לדלתות מבפנים ומנעה את פתיחתן. על רקע זה יש להבין את התיאורים המקראיים על ערים המבוצרות בחומה שלהן "דלתים (זוג דלתות) ובריח" (שמואל א, כג, ח; דברים ג, ה; דברי הימים ב, ח, ה). קיים פער של כמטר בין מפלס סלע-האם מחוץ לשער ובין מפלס הרצפה של השער עצמו. ברור שהיה כאן כבש עלייה, או שער חיצון, שפורק לחלוטין בשלב מאוחר כלשהו. סף אבן העשוי אבן אחת שמשקלה 8 טונות הוא תופעה יוצאת דופן. בלכיש, למשל, קיים סף דומה שאורכו 3 מ' ובו מדרגה המותאמת לקו האומנות החיצוניות של השער, אלא שבלכיש הוא מורכב משלוש אבנים נפרדות ודקות יחסית. לאורך הצד הצפוני של מעבר השער בחורבת קיאפה, מצד שמאל של הנכנס לעיר, עברה תעלת ניקוז המכוסה בלוחות אבן שטוחים, המונחים עדיין במקומם.

תעלות ניקוז מוכרות בשערי ערים של תקופת המלוכה ביהודה ובישראל ונמצאו, לדוגמה, באתרים של מגידו, לכיש, גזר, תל שבע ותל פרעה צפון ליד שכם. גם השערים של חורבת קיאפה נבנו בדגם דומה, ותעלת ניקוז נקבעה בכל אחד מהם. מדוע יש קשר כה הדוק בין תעלות ניקוז ובין שערים? ההיגיון הוא פשוט: שערי עיר נקבעים מטבע הדברים בנקודה נמוכה יחסית בעיר, זאת כדי שהבאים בשעריה לא יצטרכו לטפס ולעלות גבוה מעבר לנדרש. מיקום כזה הוא אידיאלי גם לניקוז, משום שמי גשם יזרמו אף הם לשם, למיקום הנמוך בעיר.

אפשר לשחזר את המראה שהשתרע לעיני הנכנס לעיר דרך השער המערבי בתקופת המקרא: בהיכנסו הוא ראה מצד שמאל שורת בתים צמודה לחומה. מימינו נפתחה רחבת שער גדולה ובקצה הרחוק שלה הוא יכול היה להבחין בחדר פולחן. מלפנים ראה את מרכז העיר, אזור ריק מבתים, שבו נראה סלע-אם חשוף. בחלק הגבוה ביותר מבחינה טופוגרפית ראה המבקר בתים אחדים, גדולים וגבוהים. מהשער עלה המבקר דרך שביל גישה למרכז האתר. כיוון שבמקום זה סלע-האם משתפל בתלילות יחסית, יכול היה המבקר להסתייע במדרגות שנחצבו על מנת להקל על העלייה ולמנוע החלקה.

עובדה מעניינת התגלתה כאשר בחנו מקרוב את הנקודה שבה מתחברת חומת הסוגרים בשטח B עם בית השער. בדיקתנו העלתה כי החומה נשענת על השער ונצמדת אליו משני צדדיו. בשפה המקצועית אנו אומרים שהחומה "ניגשת" אל

השער. המשמעות של פרט זה, שעשוי להיראות זניח לעין הלא-מקצועית, היא רבה: הוא מעיד שהשער נבנה ראשון ורק אחר כך הוצמדה אליו החומה. כך ניתן להתחקות אחר שלבי עבודתם של בוני העיר. לכל אחד מן הסוגרים בחומה יש פתח כניסה מתוך העיר. פתחי הסוגרים נמצאים תמיד בצד הרחוק מן השער: בסוגרים הבנויים מצפון לשער פתח הסוגר נמצא תמיד בפינה הצפונית של הסוגר, ולעומת זאת בסוגרים הבנויים מדרום לשער, פתח הסוגר נמצא תמיד בפינה הדרומית של הסוגר.

השער השני ממוקם בדרום העיר, בשטח C, בקצה דרך המובילה מעמק האלה אל חורבת קיאפה (איור 7). חלק משמעותי מהשוליים הצפוניים של עמק האלה בסביבת האתר עשוי צוקים לבנים תלולים ולכן האפשרות לעלות מהעמק אל גבעות שמעליו מוגבלת. מיקום האתר ומיקום השער מתחשבים יפה בטופוגרפיה המקומית ומנצלים אותה גם להגנה וגם לתנועה. השער ממוקם בנקודה שבה חומת העיר מתפתלת בסיבוב חד, ומיקום זה הקשה על בוני השער לשלב בין החומה והשער. לפיכך, בצד המערבי השער והסוגר הצמוד אליו משולבים זה בזה, בעוד בצד המזרחי סיימו קודם לבנות את השער ורק אז הצמידו לו את הסוגר. השער הדרומי דומה במתארו ובמידותיו לשער המערבי וגם לו ארבעה תאים. גם במעבר השער הזה נבנתה תעלת ניקוז, חלקה חצוב בסלע וחלקה חפור ומדופן בצדדים בלוחות אבן. התעלה היתה מכוסה בלוחות אבן שטוחים, שחלק מהם נמצא באתר. קירוי התעלה שוחזר וראה זה פלא, גם היום, שלושת אלפים שנה לאחר שנבנתה, היא עדיין משמשת לניקוז מי גשם.

חזית השער הדרומי של חורבת קיאפה מפוארת במיוחד ובנויה משתי אבנים אדירות, אחת מכל צד. לשם השוואה יש לציין כי בשער המערבי השתמשו בכמה אבנים בינוניות כדי לבנות חזית במידות זהות. זוהי החזית המונומנטלית ביותר שנחשפה עד היום בעיר כלשהי בממלכות ישראל ויהודה. ברור שהשימוש באבן אחת אדירה במקום בשלוש או בארבע אבנים בינוניות אינו נובע רק משיקולים הנדסיים של חוזק הבנייה: בימים עברו, כמו בימינו, בנייה שימשה גם לתעמולה ולהעברת מסר למתבונן, לתושבי הממלכה או לשכנים העוינים: הנה קיימת מסגרת פוליטית וכלכלית המסוגלת לבצע פעילות בנייה בעוצמה יוצאת דופן. האבנים המונומנטליות בצדי השער הדרומי של חורבת קיאפה מבהירות לכל הנכנס בשעריה את כוחו ויכולתו של השלטון. דבר זה חשוב במיוחד בתקופה שבה התקיימה העיר, במעבר מתקופת הברזל I (תקופת השופטים) לתקופת הברזל II (תקופת המלוכה). לעומת ערי המדינה הכנעניות נוצר כאן מצב שטרם היה כמותו בארץ ישראל: ממלכה ריכוזית אחת, המושלת בשטחים שקודם נשלטו על ידי ערי מדינה אחדות. הופעת השלטון הריכוזי יצרה מצב פוליטי חדש ביהודה, ובהתאמה השתנה הנוף היישובי וכלל עתה ערי חומה מבוצרות.

מיקום העיר בחורבת קיאפה, על ראש גבעה נישאה בעמק האלה, מקנה לה יתרונות בהגנה, אך גם מציב אותה במקום בולט הנראה לעין כול.

העיצוב המונומנטלי, המדגיש ומפאר את השער הדרומי על פני חברו שבמערב, מעיד כי זהו שער הכניסה הראשי לעיר. מכאן אנו למדים שהאוריינטציה של העיר היא לדרום ולמזרח, לכיוון ממלכת יהודה. אם היה מדובר באתר פלשתי השייך לממלכת גת, הרי השער הראשי היה נבנה במערב, בדרך המובילה לפלשת.

תופעה דומה המשקפת את הקשר בין הדרך הראשית המובילה לעיר לבין מיקומו של השער הראשי של העיר קיימת גם בעיר העתיקה של ירושלים: השער המפואר ביותר בחומת העיר העתיקה, שער שכם, נבנה במאה ה-16 על ידי העות'מאנים והוא פונה אל הדרכים הראשיות שהגיעו אל העיר באותם ימים מכיוון צפון-מערב: האחת – דרך גב ההר המגיעה משכם והשנייה – הדרך הראשית הבאה ממישור החוף, היא דרך מעלה בית חורון.

במרכז התא הדרומי-מערבי, מצד שמאל של הנכנס בשער העיר, נמצאה עומדת מצבה מאבן טבעית, שגובהה כמטר. מצבות הממוקמות בשערי ערים מוכרות באתרים שונים: תל דן, בית צידא שליד הכנרת, ותל פרעה צפון. על כך נכתבו מחקרים רבים. לתופעה פולחנית זאת מתקשר כנראה גם הביטוי המקראי "במות השערים". מיקום המצבה, מצד שמאל לכניסה, מזכיר את הכתוב במקרא: "ונתן את במות השערים אשר [...] על שמאל איש בשער העיר" (מלכים ב, כג, ח). אמנם התיאור המקראי מתייחס לימי יאשיהו, כמעט 400 שנה מאוחר לחורבת קיאפה, ובכל זאת אפשר לראות שיש כאן התאמה בין הממצא הארכיאולוגי והתיאור המקראי. מתברר כי המנהג לקבוע את המצבות בצד שמאל של שערי העיר היה נהוג בממלכת יהודה לאורך כל שנות קיומה. דיון מפורט במצבות הפולחן של חורבת קיאפה מופיע בהרחבה בפרק 6, העוסק בעדויות הקשורות לפולחן.

בתחילת המחקר בחורבת קיאפה היו חוקרים שפקפקו בקביעה שהשער הדרומי הוא אכן שער. אבל ברור מהשוואת תוכניות שני השערים ומהשוואת שאר המאפיינים שחלקם יידונו בסעיפים הבאים, כמסוכם בטבלה 5, שיש לחורבת קיאפה גם שער מערבי וגם שער דרומי. לשני השערים תוכנית זהה ומידות דומות. בכל שער עוברת תעלת ניקוז, הממוקמת מצד שמאל של הנכנס לעיר. ליד כל שער יש בתוך העיר אזור פתוח, רחבת שער המוקפת קירות כמעט מכל ארבעת הצדדים ויוצרת מתחם מוגדר. כאן התנהלו כנראה ימי שוק, וכאן יכלו להתכנס חיילים בעת הצורך. גם פתחי הסוגרים מעידים על קיומם של שני שערים: מיקום הפתחים נמצא תמיד בצד הסוגר הרחוק מהשער וניכר כי הבנייה בחורבת קיאפה בוצעה על פי תוכנית אדריכלית ברורה וסדורה.

השוואת מבני השערים מגלה פרט מעניין: אמנם השער הדרומי הוא בעל חזית

מונומנטלית, אבל בשונה מן השער המערבי לא התגלה סף אבן בפתחו. בוודאי היה כאן סף צנוע יחסית עם מדרגה שעצר את הדלתות, אלא שהוא פורק ונלקח במהלך השנים. אילו היה סף זה אדיר כחברו בשער המערבי, מן הסתם היה אף הוא נותר במקומו עד ימינו, שכן סביר שלא היה אפשר להזיזו ממקומו. השאלה המתבקשת שהתלבטנו בה רבות היא, מדוע דווקא בשער המערבי, שצדיו בנויים באופן צנוע יחסית, נקבע סף שער מונומנטלי ואילו בשער המרכזי לא נקבע סף כזה? ייתכן ששער הפונה מערבה לכיוון פלשת נחשב בעיני בוני העיר לנקודת תורפה ולכן הניחו כאן אבן סף חזקה במיוחד, להקשות על אויב שינסה לפרוץ לעיר על ידי עקירת דלתות השער ממקומן.

טבלה 5: השוואת תכונות השערים בחורבת קיאפה

שער דרומי	שער מערבי	
מתייחס לדרך היורדת ישירות אל עמק האלה, ומכאן לכיוון ירושלים	מתייחס לדרך הפונה מערבה, לכיוון פלשת	מיקום באתר
4 תאים	4 תאים	מתאר השער
3.9 מ'	3.9 מ'	רוחב הפתח
אבן מונומנטאלית אחת בכל צד. החזית יוצאת דופן בעוצמתה מכל השערים בארץ	אבנים רגילות לאתר	חזית השער
לא נמצאה אבן סף. אולי נשדדה?	אבן אחת של 8 טונות, מדרגה חצובה	סף
ממוקמת במעבר השער, מצד שמאל של הנכנס לעיר	ממוקמת במעבר השער, מצד שמאל של הנכנס לעיר	תעלת ניקוז
רוב אבני הכיסוי חסרות	מכוסה בלוחות כיסוי מקוריים	כיסוי תעלת הניקוז
משמאל לכניסה	מימין לכניסה	מיקום רחבת שער
שלושה סוגרים	ארבעה סוגרים	אורך רחבת השער
ניגשת לשער מצד מזרח. הצד המערבי משולב בסוגר החומה	ניגשת לשער משני צדיו	חומת הסוגרים
בסוגרים שמימין לשער פתח בפינה הימנית של הסוגר. לסוגרים שמשמאל לשער פתח בפינה השמאלית של הסוגר	בסוגרים שמימין לשער פתח בפינה הימנית של הסוגר. לסוגרים שמשמאל לשער פתח בפינה השמאלית של הסוגר	מיקום פתחי הסוגרים
מצבה גדולה נמצאה עומדת במרכז התא הראשון מצד שמאל כאשר נכנסים לעיר	לא נמצאה מצבה בשער עצמו, אבל יש לזכור שאזור השער עבר שינויים גדולים בתקופה מאוחרת. נמצאה מצבה משולבת בשימוש משני בקיר בית הצמוד לשער מצד שמאל	מצבה

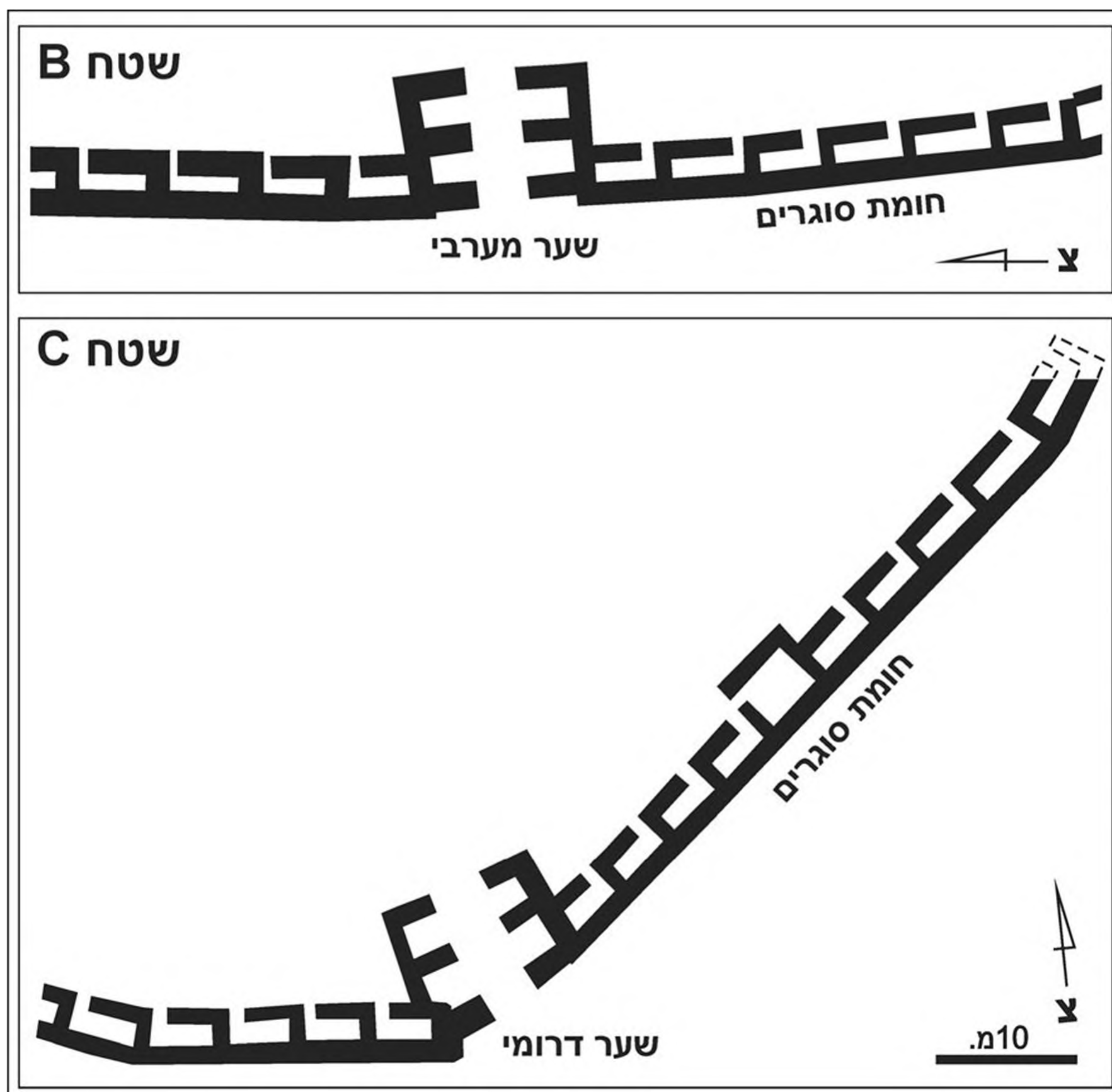
כך כן בונים חומה!

חומת העיר מקיפה שטח של 23 דונם ואורכה כ-700 מ'. היא נחשפה בארבעה שטחים, באורך כולל אך לא רצוף של כ-200 מ'. בכל מקום שבו חפרנו עמוק עד לבסיס החומה גילינו שהיא מושתתת על סלע-אם. ברור שבוני העיר ייחסו חשיבות רבה לכך שבסיס החומה יהיה מונח על סלע-האם. חומה הבנויה על סלע יציבה יותר מחומה הבנויה על אדמה. אבל דומה שיש כאן גם שיקול נוסף, והוא הגנה טובה יותר על העיר. אחת משיטות כיבוש עיר בזמן מצור היא על ידי חפירת תעלות מתחת לחומה, כדי לחדור לעיר או כדי למוטט את קטע החומה שמעל למנהרה. כאשר חומה בנויה ישירות על הסלע אין אפשרות לחפור תעלות מתחתיה.

חומת הסוגרים בנויה משני קירות מקבילים, חיצוני ופנימי (איור 8). הקיר החיצוני מסיבי ביותר ושובצו בו אבנים גדולות שגודלן עד 3 מ' ומשקלן 2-8 טונות. בין האבנים הגדולות נקבעו אבנים בינוניות יותר. הסוגר הראשון שחפרנו בעונת 2007 השתמר לגובה של כ-2 מ' אך ישנם סוגרים בשטח B, בשטח C ובשטח E שהשתמרו לגובה של כ-3 מ'. הקיר הפנימי של החומה בנוי מאבנים קטנות יותר, שלעיתים הוקצו וקיבלו מתאר מלבני. נראה כי הקיר החיצוני נבנה באופן מסיבי יותר הן משום שעליו לעמוד במבחן בעת הסתערות אויב והן על מנת לשדר את המסר הפסיכולוגי הנדרש של עוצמה ועמידות, שיערערו את ביטחוננו העצמי של התוקף.

אורכו הממוצע של סוגר הוא כ-7 מ'. כיוון שאורך חומת העיר כ-700 מ' נראה שהיו סביב העיר כמאה סוגרים. עד כה חשפנו בחפירה, בחלקם או בשלמותם, 28 סוגרים: 15 בשטח C, שישה בשטח D, חמישה בשטח B ושניים בשטח E. הסוגרים המשולבים בכל בית הם תמיד החלק הנמוך ביותר של אותו מבנה. זאת כיוון שהעיר בנויה סביב ראש גבעה ולפיכך חומת הסוגרים שבשוליה נמוכה משאר חלקי הבית הבנויים במעלה הגבעה. בהתאם לכך גם רצפות הסוגרים הן תמיד החלק הנמוך ביותר בכל מבנה, ולכן התקינו בוני העיר בפתחי הסוגרים גרמי מדרגות המורידים את הנכנס למפלס הרצפה.

רצפות חדרי הסוגרים נמצאו בדרך כלל ללא ממצא עשיר על גבן. בכך הן שונות מרצפות החדרים האחרים שנמצאו עליהן שרידים רבים בשל החורבן שפקד אותם. ההסבר לשוני נעוץ כנראה בכך שהסוגרים נשמרו ריקים בדרך כלל ולא היו בשימוש יום-יומי אינטנסיבי. מפולות אבן גדולות סותמות את הסוגרים, אלו נפלו בוודאי מחלקה העליון של החומה, שקרס במהלך השנים.

איור 8: תוכנית השער וחומת הסוגרים בצד המערבי (שטח B) ובצד הדרומי (שטח C) של העיר. פתחי הסוגרים נמצאים תמיד בצד הרחוק מהשער

מגדל, אורווה וחמור מודרני

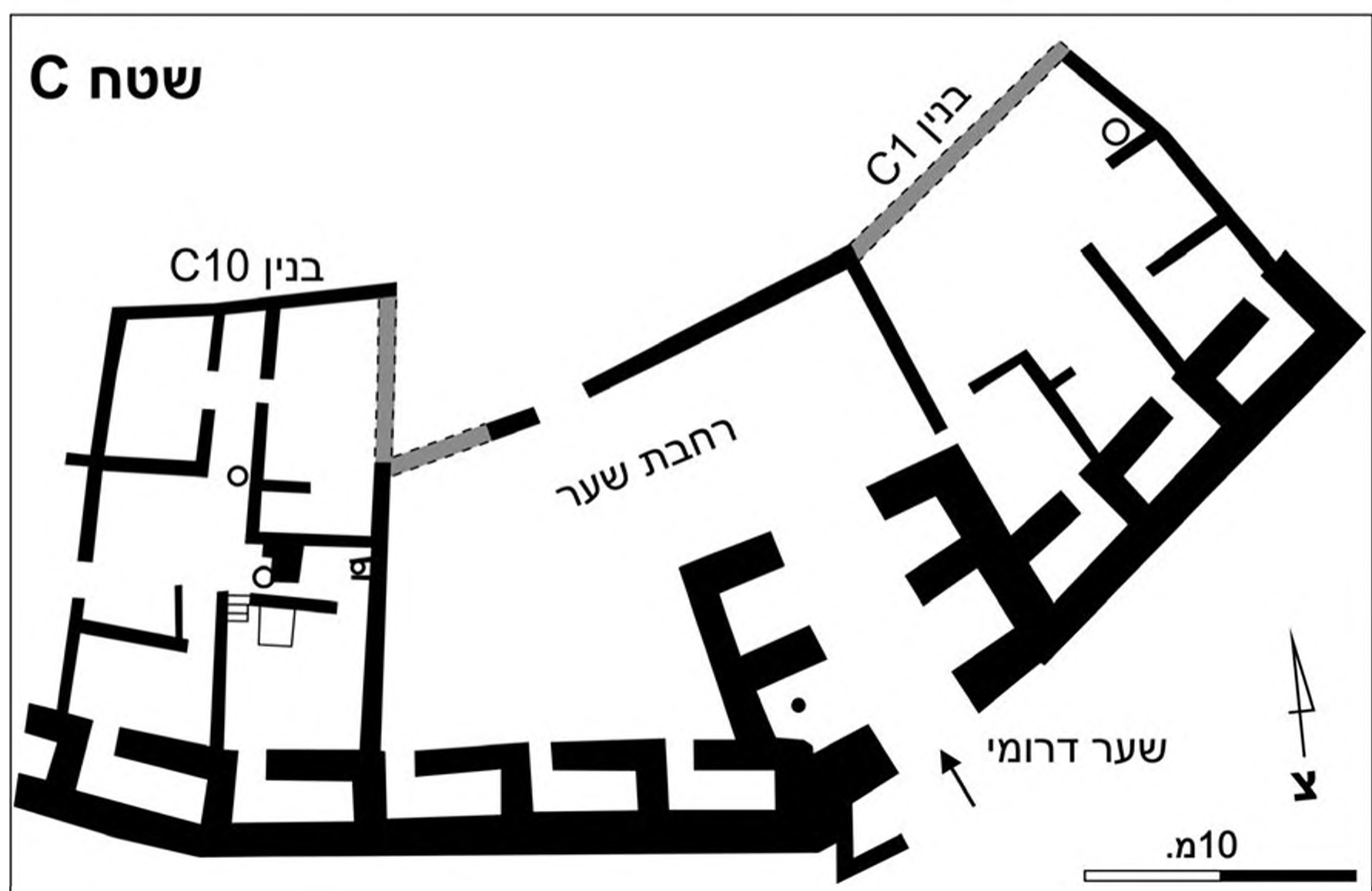
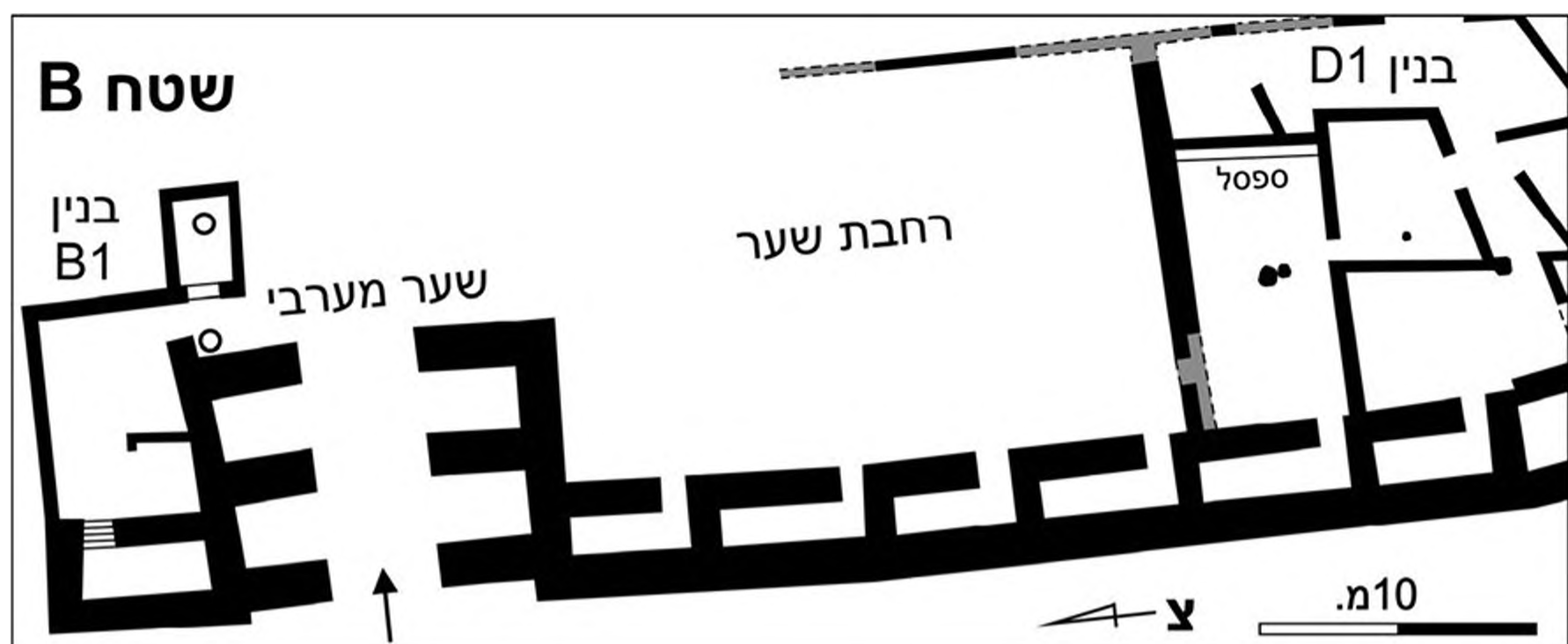
בשטח C, במקום שבו היה אמור להיות הסוגר החמישי מצפון-מזרח לשער, נמצא מבנה שרוחבו כפול מרוחב סוגר רגיל, וקירותיו עבים יותר. עוביו החרוג של הקיר מעיד על כך שהוא נועד לשאת עליו משקל גדול יותר מן הרגיל ומן הסתם היה גובהו רב מגובהם של שאר הסוגרים. נראה כי היה זה מגדל תצפית שמוקם בנקודה אסטרטגית, שבה הדרך העולה מעמק האלה מגיעה אל קרבת העיר. מכאן היה אפשר לצפות על הדרך ולהתריע מפני אויב המנסה להתקדם לעבר העיר.

בצמוד למגדל זה נבנתה אורווה, מבנה רבוע שבו נמצאו שלושה עמודי אבן מסיביים ושני אבוסים. דומה שמיקומה של האורווה בצד המגדל אינו מקרי: אם בעקבות תצפית כזו או אחרת התעורר צורך בהעברה מהירה של כוח אדם או אספקה, היה אפשר לעשות זאת על ידי שימוש בבעלי החיים שהוחזקו באורווה. כדי לוודא שמבנה זה יכול היה לשמש אורווה, החלטנו להביא אל המקום חמור השייך לרועה בדואי הנוהג לרעות את צאנו בסביבה. החמור שהוכנס למבנה העתיק הסתדר בו יפה מאוד והבהיר לנו כי יש כאן מקום המתאים לארבעה בעלי חיים גדולים, חמורים ואף סוסים. עם היכנסו למבנה נעץ החמור את ראשו באבוס האבן בן 3,000 שנה, כאילו היה מוכר לו זה זמן רב. מהאורווה יוצאת תעלת ניקוז כלפי החומה. ואכן הבהמות שהוחזקו באורווה ייצרו כמות גדולה של שתן שהיה צורך לנקז במהירות מסיבות היגייניות.

"נודע בשערים בעלה": רחבות השער

ליד כל שער הושאר בתוך העיר שטח פתוח. באזור זה חומת הסוגרים עמדה חופשית, ללא בתים צמודים אליה מבפנים (איור 9). אמנם המבקר בחורבת קיאפה היום רואה שרידי מבנים ליד השערים, אך אין לטעות: מדובר במבנים מהתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה שניצלו את המרחב הפתוח, ותאריכם המאות 4–3 לפסה"נ. הם לא היו כאן בתקופת הבית הראשון הקדומה מהם בכ-700 שנה.

השטח הפתוח ליד השער שימש בוודאי מקום שוק, מפגש בין אנשים, והוא מתאים לביטוי המקראי "רחוב השער" (למשל דברי הימים ב, לב, ו), ואולי אף לביטוי "בשער" (למשל שמואל ב, יט, ט). בערים הקדומות של תקופת המקרא לא היו אזורים ציבוריים בדומה לפורום בעיר רומאית, פיאצה בעיר אירופית של ימי הביניים, או קניון בעיר ישראלית כיום. אזור השער היה הלב הפועם של העיר, כי דרכו עבר כל הנכנס וכל היוצא מהיישוב. זה היה מקום המפגש של אוכלוסייה מהפריפריה הכפרית עם כפריים אחרים ועם תושבי העיר. בסמוך לשער היו נפגשים בימי שוק כשאיכרים מהסביבה היו מביאים את התוצרת החקלאית. לכן מכריז הנביא אלישע כי "מחר סאה סולת בשקל וסאתים שעורים בשקל בשער שמרון" (מלכים ב, ז, א). גם תושבי העיר יכלו להביא לשוק השער מוצרים שאותם הכינו בבתי המלאכה שלהם, כמו כלי חרס, כלי מתכת, תכשיטים וכדומה.

איור 9: תוכנית רחבת השער בצד המערבי (שטח B) ובצד הדרומי (שטח C) של העיר. בדרום רחבת השער נמצאת משמאל לכניסה, ואילו במערב היא ממוקמת מימין לכניסה. בכל אחד מהמבנים הגובלים ברחבת השער נמצא חדר פולחן, הממוקם צמוד לרחבה. אולי לתופעה זאת מתייחס הביטוי המקראי "במות השערים"

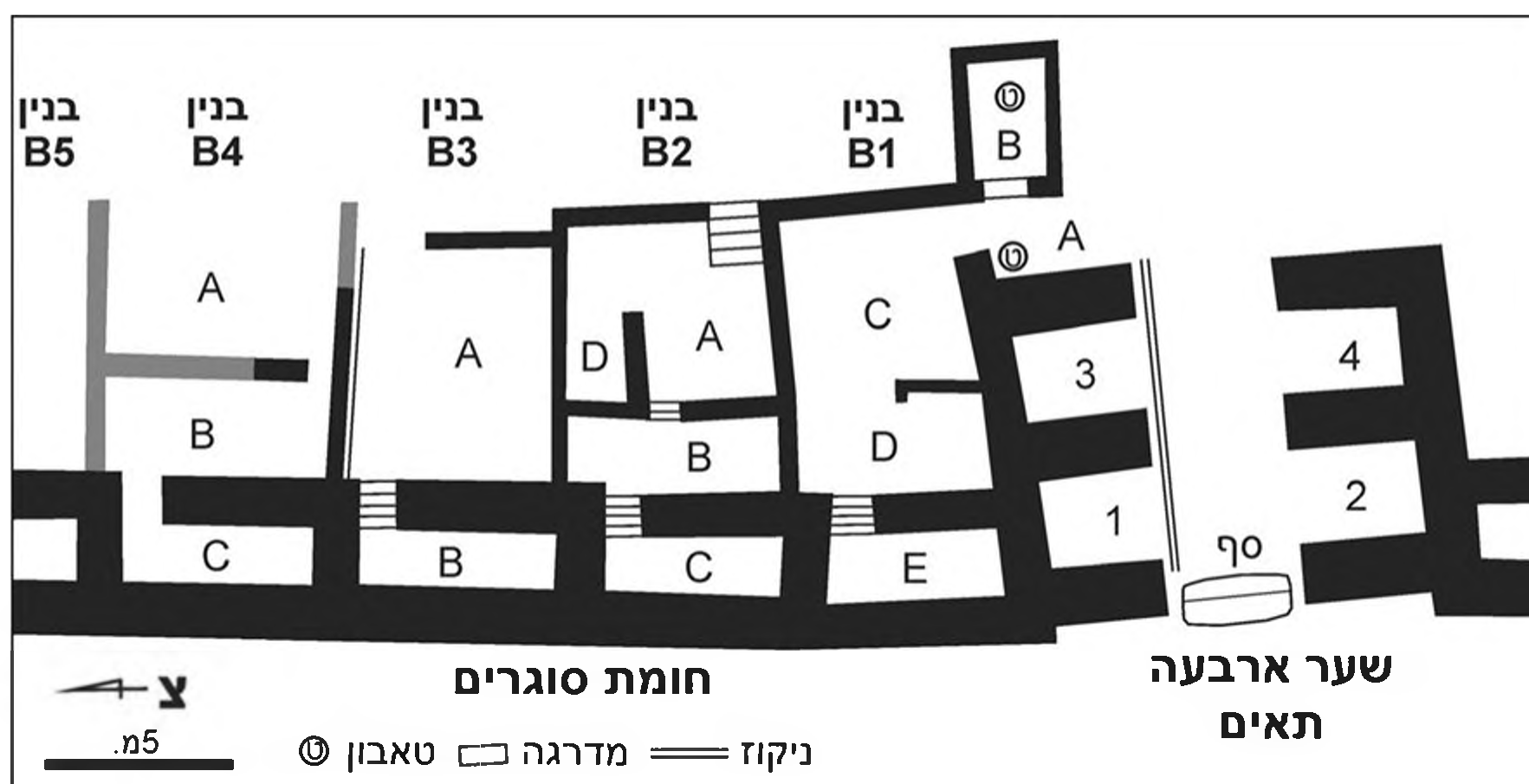
בשער ישבו זקני העיר ושפטו את הסכסוכים שהובאו לפניהם (לדוגמה, דברים כב, יג–טו; זכריה ח, טז), ואף נערכו בו הוצאות להורג (דברים כב, כד). לכן אנו שומעים על אשת חיל כי "נודע בשערים בעלה, בשבתו עם זקני ארץ", בעוד היא טורחת במלאכות הבית (משלי לא, כג). בשערי ערים הותקנו במות פולחן (מלכים ב, כג, ח) ובשער העיר עמדו נביאים ונשאו דברי תוכחה לעם (עמוס ה, י; ירמיהו יז, יט–כ). השער הוא מקום להפגנת כוח פוליטי ולכן דוד יושב בשער לאחר כישלון מרד אבשלום (שמואל ב, יט, ט) ויהוא מציב את ראשיהם הכרותים של שבעים בני אחאב בשני צדי השער ביזרעאל (מלכים ב, י, ח). שתי רחבות השער שבחורבת קיאפה מעידות כי כבר בשלהי המאה ה-11 לפסה"נ הביאו מתכנני העיר צרכים אלו בחשבון בעת בניית העיר, והקצו שטח פתוח משמעותי לפעילות החברתית, הכלכלית, הפולחנית, המשפטית והפוליטית שרחשה באזור השערים. אכן, אפשר לראות אזור פתוח בסביבות שער העיר גם באתרים של תל שבע, תל בית מרסים ותל א-נצבה (להלן איור 15).

רחבות השער של חורבת קיאפה מצטיינות בתופעה נוספת, שאינה מוכרת באף אתר אחר: בצמוד לכל אחת מהן ממוקם חדר פולחן. אף שבכל אחד מהבתים שליד השער היו חדרים אחדים, דווקא החדר הגובל ברחבת השער נבחר לשמש מוקד פולחני. כידוע, בעולם העתיק האוכלוסייה לא נכנסה אל תוך המקדש, אלא נאספה בסמוך לו, באזור פתוח, שבו יכלו לקיים פעילויות שונות, כגון הקרבת בעלי חיים, תפילה או ריקוד. נראה כי רחבות השער שימשו גם לפעילות פולחנית, בייחוד במועדי החגים, שבהם עלתה לרגל אל האתר אוכלוסייה שהתגוררה באזור. על היבט זה נרחיב בפרק 6 הדין בפולחן.

יש לציין כי הרחבה הצמודה לשער הדרומי נמשכת לאורך של שלושה סוגרים, ואורכה כ-20 מ'. אזור זה תחום מארבעת צדדיו: מדרום על ידי חומת הסוגרים ושער העיר, ממזרח וממערב על ידי מבנים ומצפון בקיר מסיבי. בקיר זה היה פתח שאורכו כשני מטרים ורק דרכו יכלו להיכנס לפנים העיר. כך ניתן היה לווסת את תנועת הנכנסים מן השער אל העיר ולא כל מי שהורשה להיכנס לרחבת השער יכול היה גם להמשיך אל תוך העיר פנימה. הרחבה הצמודה לשער המערבי נמשכת לאורך של ארבעה סוגרים, ואורכה כ-30 מ'. גם אזור זה היה תחום כנראה מארבעת צדדיו: ממערב על ידי חומת העיר והשער, מצפון ומדרום על ידי מבנים, וממזרח על ידי קיר ארוך.

מערכות ניקוז בתוך הבית: המבנים הצמודים לחומה

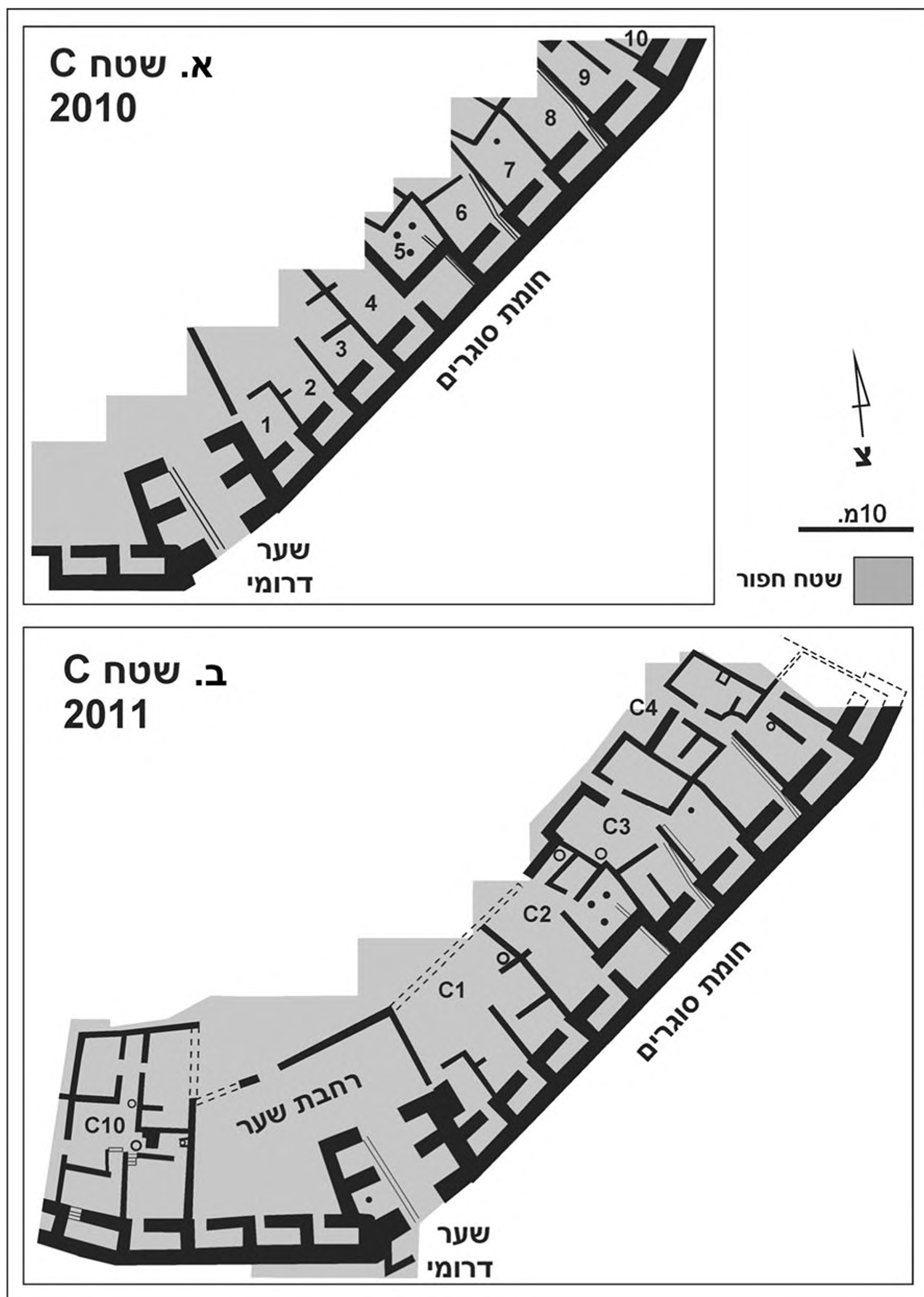
מבנים מתקופת המקרא הצמודים לחומת העיר ומשלבים את סוגרי החומה כחלק מחדרי הבית, התגלו בכל אחד משטחי החפירה הצמודים לחומה. בשטח B חפרנו במלואם ארבעה סוגרים ולכל אחד מהם נמצא מבנה צמוד, המשלב את הסוגר כחדר האחרון בבית (איור 10). אנו סבורים כי מדובר בארבעה בתים נפרדים: את הבית הראשון כינינו בית B1, בית זה צמוד לשער העיר של שטח B, מצד צפון. הוא כולל חמישה מרחבים שונים. מרחב A הוא פרוזדור כניסה שבו נמצאו שני מתקנים: טאבון אפייה ואגן מאבן גיר שהיה יכול לשמש מכל להכנת מזון. מכאן נפתחו פתחים לשני חדרים מקורים. חדר B עומד בנפרד במזרח ונמצא בו טאבון לאפייה. המונח "טאבון" משמש לתיאור תנורי אפייה עגולים, שקוטרם נע בין חצי מטר למטר. הם נבנו בדרך כלל על האדמה, אם כי לעתים על שורת אבנים מעוגלת. דופן הטאבון עשויה טין ועוביה 1–2 ס"מ, ובחורבת קיאפה היה נהוג לדפן אותה מבחוץ בשכרים גדולים של כלי חרס. חלקו הפנימי של הטאבון היה חלול ושם הובערו זרדים וענפי עצים. שלושת החדרים הנוספים של הבית נמצאים מצפון וממערב לפרוזדור. בחדר C נמצאו שני מתקנים להכנת מזון: מכתש חצוב בסלע, ולוח שחיקה גדול עשוי אבן צור. חדר D הוא צר וארוך ונמצא בו טס אפייה. בתוך קיר המפריד בין חדר C לחדר D נמצאה משולבת באבני הקיר מצבת אבן הפוכה על ראשה. חדר E הוא סוגר החומה ומהווה את החדר האחרון של הבית.

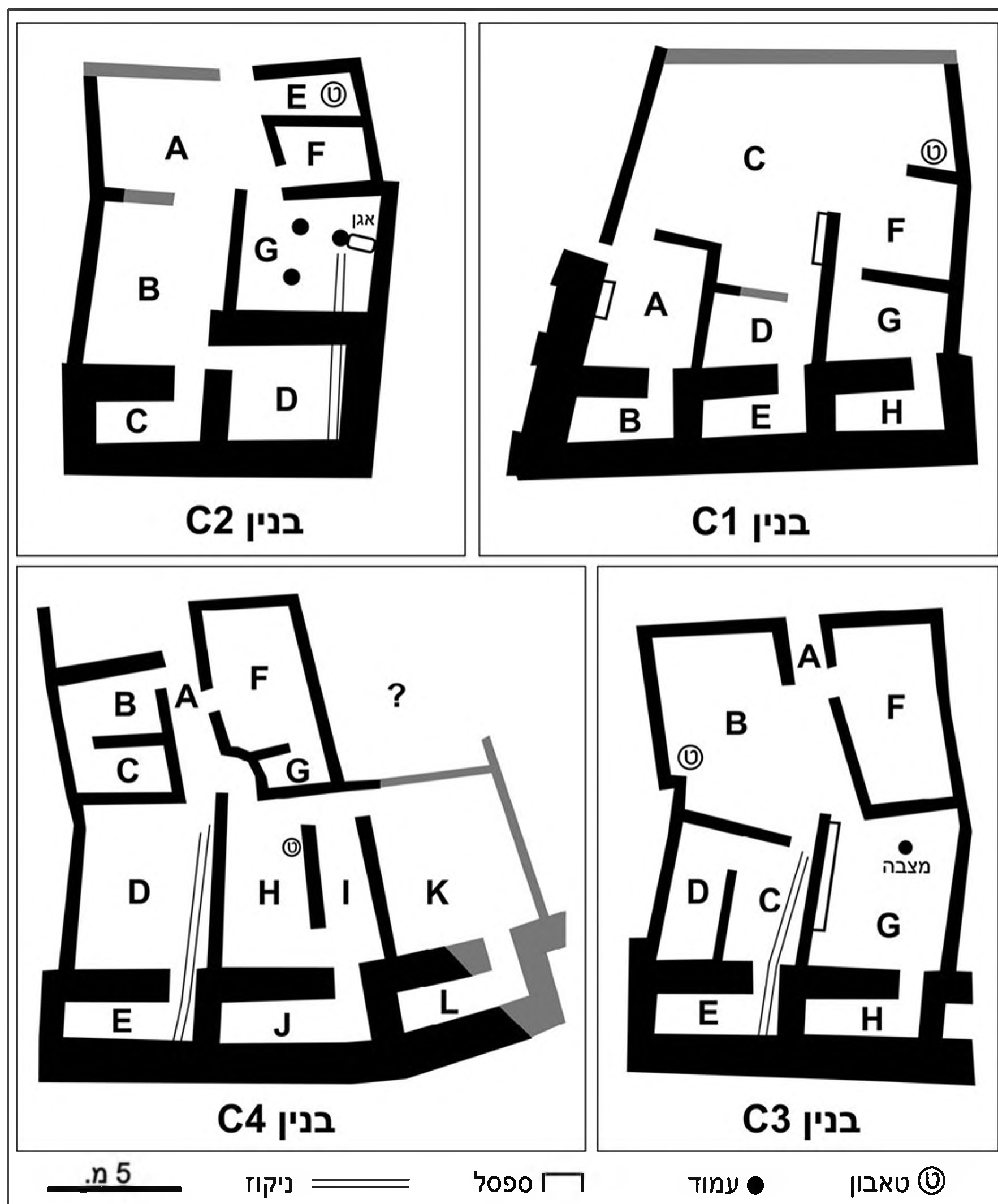
איור 10: תוכנית המבנים של תקופת המקרא בשטח B

הבית השני מצפון לשער מכונה B2 והוא מורכב מארבעה חדרים. הכניסה היתה ממזרח אל חדר מרכזי, תוך כדי ירידה בחמש מדרגות אבן גדולות (ממצא נדיר כשלעצמו, שכן מדרגות בנויות אבן לרוב אינן מתגלות בחפירות). במבנה זה התגלה האוסטרקון המפורסם של חורבת קיאפה. הבית השלישי מצפון לשער הוא בית B3, המורכב מחדר אחד גדול ומסוגר החומה. ייתכן שהיתה כאן חלוקה פנימית מורכבת יותר, אלא שבנאים שעבדו כאן בתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה חפרו לעומק אל תוך השרידים הקדומים יותר, וגרמו להם נזק שאינו מאפשר לנו לשחזר במדויק את מראם המקורי. בבית זה נמצאה תעלת ניקוז, חלקה בנוי וחלקה חצוב בסלע. גם במזרח העיר חשפנו תעלות ניקוז בשלושה בתים שונים. מתברר כי מתכנני העיר הביאו בחשבון את האפשרות שבתי העיר הנמוכים יוצפו בשנים גשומות והתקינו מערכות ניקוז למים בתוך הבתים. הדבר מפתיע ומעיד על התכנון המחוכם בחורבת קיאפה שכן למיטב ידיעתנו, עד היום לא דווחו תעלות ניקוז במבנים פשוטים בערים של תקופת המקרא, אלא רק בשערי ערים. הבית הרביעי מצפון לשער מכונה בית B4. בית זה ניזוק אף יותר מהבית השלישי על ידי פעילות הבנייה שהיתה כאן בתקופות מאוחרות יותר וקשה לעמוד על תוכניתו המקורית. מסיבה זאת נטשנו את החפירה בשטח B ולא המשכנו לחפור בו יותר.

עד תחילת עונת החפירות האחרונה נראה לנו כי תוכנית המבנים באתר אחידה למדי, ותמיד מבנה צר וארוך הגיע עד לחומת העיר והשתמש בסוגר אחד כחדר האחורי של הבית. אבל בקיץ 2011, עם הרחבת החפירה בשטח C, התברר כי הבתים נבנו באופן מורכב יותר, וכי שניים ואף שלושה סוגרים צורפו יחד למבנה אחד (איור 11). במקום תשעה מבנים צרים, כמו שחשבנו בתחילה, יש לנו כאן ארבעה מבנים גדולים ורחבים, ובהם לפחות 34 מרחבים שונים, הכוללים חצרות, פרוזדורים, חדרים וסוגרי חומה. המבנים מתוארים כאן על פי מיקומם, מהשער מזרחה (איור 12). לנוחות הקורא המעוניין להעמיק בהבנת הארכיטקטורה ריכזנו את הנתונים על אופי המרחבים של כל בית בטבלה 6.

איור 11: תוכנית המבנים של תקופת המקרא בשטח C. א. מצב החפירה בסוף עונת 2010. בשלב זה היה נראה כי בחלקה זו התקיימו תשעה מבנים שונים, שכל אחד מהם משתמש בסוגר אחד. עם המשך החפירה בעונת 2011 הובהר כי יש באזור זה רק ארבעה מבנים, וכי שניים ואף שלושה סוגרים משולבים לעתים בבית אחד. ב. תוכנית שטח C עם גמר חפירתו בעונת 2011. דוגמה זאת ממחישה כיצד הבנת השרידים הארכיאולוגיים משתנה עם התקדמות החפירה

איור 12: תוכניות ארבעת הבתים הנמצאים ממזרח לשער הדרומי בשטח C

הנדל"ן בתקופת המקרא

אחד ההיבטים החשובים לנו במיוחד הוא לימוד הארכיטקטורה של האתר, כלומר, לחשוף מבנים שלמים וכך לעמוד על צורת הבתים, על גודל החדרים, ועל אופן ארגון המרחבים השונים בכל בית. כך עלה בידינו לחשוף בשטח C חמישה מבנים, בהם שלושה בהיקף מלא ומשני האחרים נחשפו חלקים גדולים, הכוללים אגפים שלמים. לכל מבנה היו חצר פתוחה, חדרים אחדים, כמה סוגרי חומה ולעתים פרוזדור מעבר שקישר בין חלקי המבנה השונים. בחצר נמצאו לעתים קרובות טאבונים, הם מתקני הבישול, המעידים כי פעילות זאת נעשתה בחוץ. בטבלה 6 מרוכזים הנתונים על אודות כל מבנה, בהתאם לאופי המרחבים השונים, ולמספרם בכל בית.

טבלה 6: סיכום המרחבים השונים על פי מבנים בשטח C (בהתאמה לאיור 12).

מבנה	חצרות	פרוזדורים	חדרים	סוגרי חומה	סה"כ מרחבים
C1	C		A, D, G, F	B, E, H	8
C2	A		B, E, F	C, D	6
C3	B	A	C, D, F, G	E, H	8
C4	I-H	A	B, C, D, F, G, K	E, J, L	12
C10*	1	7	10, 9, 8, 6, 4, 2	5, 3	10

* מבניין C10 נחשף עד סוף עונת 2011 רק האגף המזרחי ולכן מספור המרחבים אינו סופי. לפיכך השתמשנו כאן במספרים ולא באותיות.

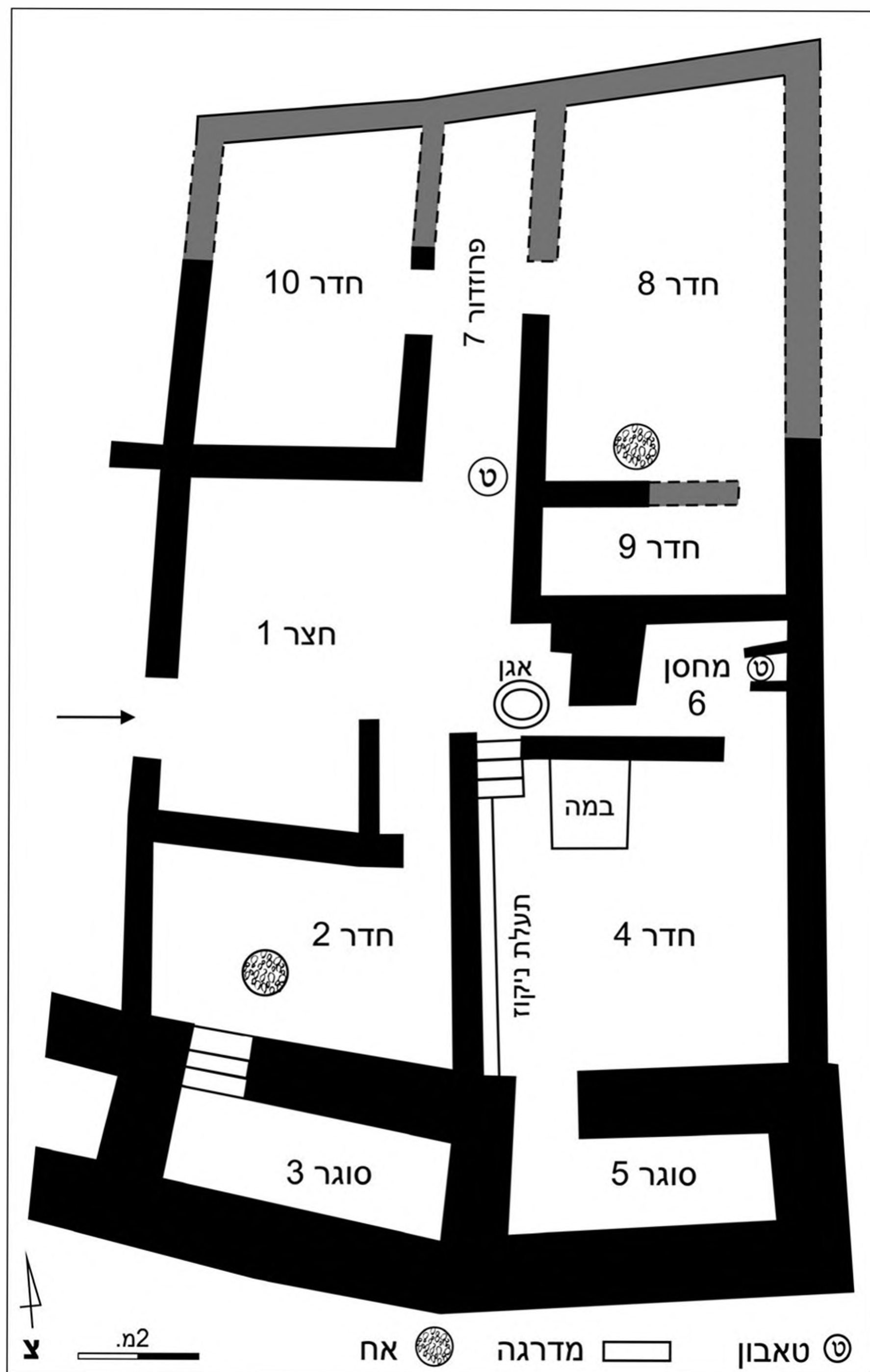
הבית הראשון ממזרח לשער העיר הדרומי הוא בית C1. חלקו הדרומי-מזרחי של הבית, הצמוד לחומה, השתמר היטב, ואילו החלק הצפוני-מערבי, הבנוי במקום שבו סלע-האם עולה ומתקרב מאוד לפני השטח, נסחף ונהרס ברובו. בבית היו לפחות שמונה מרחבים, והם ממוספרים בתוכנית באותיות. כמה מן המרחבים הם סוגרים בחומה, אחרים חדרים מקורים ונראה שהיתה חצר פתוחה גדולה מצפון. הכניסה לבית נמצאת מיד לאחר השער, בדומה לכניסה לבית הראשון הצמוד לשער בשטח B. בחדר הכניסה נמצא ספסל צמוד לפתח, תופעה המוכרת רק בעוד שני חדרים שהיו בהם התכנסויות של אנשים.

המבנה השני ממזרח לשער הוא בית C2, המורכב משישה מרחבים שונים הכוללים חצר פתוחה, חדרים מקורים, סוגר חומה, מגדל תצפית ואורווה. במקום

סוגר רגיל, נמצא כאן מגדל הבנוי מקירות עבים במיוחד, שרוחבו כפול מסוגר רגיל. זהו מגדל התצפית שנזכר לעיל, ולידו מבנה האורווה. מגדל התצפית והאורווה מעידים כי לפנינו מבנה שהיה בשימוש צבאי, ולא שימש למגורי משפחה רגילה.

המבנה השלישי ממזרח לשער הוא בית C3, כולל שמונה מרחבים. הכניסה למבנה היא דרך פרוזדור צר המוביל לחצר גדולה. בחצר נמצאו טאבון לאפייה, ולידו עצמות בעלי חיים. אלו מעידים כי כאן נהגו בני הבית לבשל את מזונם ואולי אף לסעוד את לבם. מהחצר נפתחו פתחים לשלושה חדרים, שניים מהם צמודים לחומת העיר, ומהם עברו לסוגרי החומה. חדר G יוצא דופן: נמצאו בו ספסל, אגן אבן, שתי מצבות, מזבח בזלת וכלי חרס לנסך. כל אלה מעידים ששימש חדר פולחן. הוא יתואר ויידון בהרחבה בפרק 6. במבנה נמצאה תעלת ניקוז. שוב ניתן לראות את הרמה הגבוהה של תכנון העיר ותכנון מערכת הניקוז. המבנה הרביעי ממזרח לשער הוא בית C4, שחלקו הצפוני נמצא מעבר לשטח החפור. בחלק שנחפר נמצאו 12 מרחבים שונים.

אגף שלם של מבנה נוסף, בית C10, נחפר בקצהו המערבי של שטח C, מעבר לשער ומעבר לרחבת השער (איור 13). בשבוע האחרון של עונת החפירות 2011 הספקנו לחפור את חלקו הצפוני ואת חלקו הדרומי של אגף זה, אך באמצע נשארו שני ריבועים לא חפורים. כך מצאנו עצמנו במצב לא רצוי, שכן תוכנית העבודה שלנו כללה הכנת דו"ח חפירה סופי לשלוש עונות החפירה האחרונות, וחשוב לנו לפרסם תמיד מבנים שלמים, או לפחות אגפים שלמים, ולא מבנים מקוטעים. מבנה זה עורר סקרנות רבה כבר בזמן חפירתו, כיוון שהתגלו בו שתי תופעות מיוחדות. הראשונה היתה מתקן מעוגל מרוצף בחלוקי נחל שבצדו נעוצה אבן בינונית, הגבוהה בהרבה משאר אבני המתקן. התופעה המעניינת השנייה שהתגלתה היא, שבחדר הצפוני-מערבי סלע-האם פולס בקפידה כמעט עד כדי ליטוש, ונוצר ספסל קטן וקטע רצפה מפולס. לידו נמצאו כלי חרס, אבני ריחיים לטחינת קמח, וכן שלושה שברים של כלי עשוי בהט (אלבסטר) שמקורו במצרים. העניין בבניין זה הלך וגבר כשביום האחרון של העונה גילינו בו גם דגם מקדש עשוי חרס. אבל גולת הכותרת היתה כשהתברר לנו כי שברים של חפץ מאבן גיר שנאספו מרצפת חדר 4 והורכבו מחדש, מתחברים אף הם לדגם של מקדש מסוג שמעולם לא נחשף בחפירה ארכיאולוגית עד כה ולפיכך הוא היחיד בעולם. עתה היה ברור לנו שיש לפנינו בניין ששימש לפעילות פולחנית, ועל כן חשוב לחפור אותו במלואו, כדי להבין את אופי המקום וחשיבותו.

איור 13: תוכנית מבנה C10, הנמצא ממערב לרחבת השער הדרומי

מהסיבות שנמנו לעיל ארגנו שבוע חפירה נוסף בחודש ספטמבר, עם כעשרה סטודנטים מהמכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית, וכן הצטרפו אלינו מתנדבים, מקצתם כבר עבדו לצדנו במשך הקיץ. שכרנו שתי מכוניות, ובכל בוקר, מיום ראשון ועד יום שישי, אספנו את האנשים מביתם בירושלים והסענו אותם אל החפירה ולקראת ערב החזרנו אותם בחזרה. כך, בחפירה מאומצת וממוקדת, עלה בידינו לסיים לחפור את החדר הפולחני בשלמות, וחלקים גדולים סביבו. עתה היתה תוכניתו של הקטע שנחפר ממבנה C10 ברורה למדי, גם אם עדיין לא סיימנו לחפור את כולו. בשל חשיבותו המיוחדת של מבנה זה נרחיב כאן בתיאור הטכני של חלקיו השונים. מתברר שזהו אגף הכולל חצר גדולה שפתח הכניסה אליה נמצא במערב. סביב החצר נמצאים שמונה מרחבים שונים. מן החצר הפתוחה (1) אפשר לפנות דרומה ולהיכנס לשני חדרים גדולים יחסית (2, 4), כל אחד מחדרים אלו מוליך לסוגר בחומה (3, 5). יש לציין כי קיים הבדל גובה משמעותי בין מפלס החצר הגבוה ומפלס החדרים הנמוך, ולפיכך נבנה בכניסה לחדר 2 כבש אלכסוני ובכניסה לחדר 4 נבנה גרם מדרגות. מדרגות אלו עשויות בקפידה מלוחות אבן שטוחים. בצד המזרחי של החצר נמצא פתח לחדר קטן (6), אשר מקושר בפתח פנימי לחדר 4. הממצא הפולחני המיוחד שהתגלה בשני חדרים אלו מעיד שגם כאן לפנינו מרכז פולחן.

בצד הצפוני של החצר נמצא פרוזדור (7) המוביל צפונה. ליד פרוזדור זה התגלה טאבון גדול, וסביבו כמויות גדולות של אפר. הפרוזדור מוליך אל שתי יחידות נוספות, בחלקו הצפוני של הבית. בחלק הצפוני-מזרחי נמצאו שני חדרים, אחד צר וארוך ששימש מחסן לאחסון קנקנים (8), והשני מרחב גדול שמצב השתמרותו גרוע ביותר (9) כיוון שסלע-האם עולה ומגיע לפני השטח. בחלק הצפוני-מערבי נמצא חדר גדול (10) שרצפתו עשויה בחלקה מסלע שהוחלק בקפידה וחלקה האחר עשוי אדמה כבושה. כאן התגלה צמד אבני שחיקה גדולות במיוחד. עד מהרה הבנו שעשר היחידות הללו אינן מהוות את כל המבנה, אלא את האגף המזרחי בלבד. זאת למדנו מכך שפתח החצר אינו פונה אל מרכז האתר, הכיוון שממנו נכנסים למבנים בחורבת קיאפה, אלא פונה לאזור הצמוד לחומה. מכאן שיש לבית אגף נוסף, שכולו נמצא מעבר לשטח החפור. מה ההפתעות החבויות בו בעבורנו? זאת נגלה רק בעתיד – שכן השלמת חפירתו של האגף תיעשה רק לאחר פרסום ספר זה.

בשטח D חשפנו שרידים של מבנה גדול ומרשים מתקופת המקרא (איור 14). לאחר הכניסה בשער העיר נמצאה מצד ימין של הנכנס רחבה פתוחה שנמשכה לאורך ארבעה סוגרי חומה, שעמדו חופשיים. הבית נבנה מיד לאחר הרחבה, ושולבו בו שלושת סוגרי

כמותה באף בניין אחר. זוהי כניסה מונומנטלית ומרשימה במיוחד. שנית, מבחינת המידות זהו החדר הגדול ביותר שנחפר עד כה בחורבת קיאפה. שלישית, רצפת החדר נעשתה במיוחד מחלוקי נחל שהוצמדו זה לזה בטיח לבן, דבר שאינו מוכר באף מבנה אחר באתר, שכן הרצפות הרגילות באתר עשויות אדמה כבושה או מסלע-האם המפולס כרצפה. על הרצפה ושעונים על הקיר הצפוני נמצאו כמה קנקנים מרוסקים ושברי קדרה גדולה. ייתכן שמבנה זה שימש מחסן אגירה מרכזי בעיר, ועיצובו המיוחד של הפתח נועד למטרות סגירה ונעילה של המחסן.

האגף הצפוני בבית זה כולל שלושה חדרים. בחדר I נמצאה מצבת אבן עומדת. בחדר J נמצא ספסל אבן בנוי בקפידה בצמוד לקיר המזרחי. במרכז החדר עמדה מצבת אבן, הגדולה ביותר שנמצאה עד כה באתר. למרגלות מצבת האבן נמצאה אבן שטוחה גדולה שיכלה לשמש שולחן מנחות. על האפשרות שהתקיימה במבנה זה גם פעילות פולחנית ראו בפרק 6. בחדר זה, סמוך לספסל, גילינו שכבת חורבן ובה ממצא מיוחד במינו, שלא התגלה בשום מקום אחר באתר: שלוש חרבות גדולות מברזל.

מבנים בראש האתר

במשך חמש עונות החפירה שהתנהלו עד כה התרכזנו בחפירת שטחים בהיקף האתר. לכן בראש האתר, בשטח A, נערכו עד כה רק חפירות בדיקה מצומצמות. בחפירות אלו התברר לנו כי במיקום זה נערכה פעילות בנייה אינטנסיבית בתקופה הביזנטית, במאות 4–6 לסה"נ, אשר לצערנו הרב הרסה חלקים ניכרים מהתקופות שקדמו לה. אבל בקטעים שהשתמרו מתקופת המקרא נחשפו חלקי בתים שלהם קירות רחבים פי שלושה מרוחב הקירות בבתי העיר הרגילים הצמודים לחומה. הקירות העבים מעידים כי המבנים בראש האתר היו גדולים יותר וגבוהים יותר, אולי בעלי קומות אחדות. מבחינה טופוגרפית שולט אזור זה על כל העיר. ברור שמיקום זה נבחר להקמת מקבץ של מבנים גדולים, וסביר להניח שבהם התבצעה הפעילות המנהלית והצבאית של העיר. כאן היו בוודאי בית מושל העיר, ואולי אף בתיהם של מפקדי צבא חשובים. אנו יודעים כי בעולם העתיק היה נהוג לשלוח הודעות דחופות ממקום למקום על ידי הבערת משואות, סימני אש שאפשר לראותם ממרחק רב. על קיומו של נוהג זה בממלכת יהודה אנו למדים מכתובת שהתגלתה בלכיש.⁵¹ שטח A בחורבת קיאפה מתאים כנקודת תצפית לשליחה ולקבלה של איתותי משואות. התאפקנו מלחפור אזור אסטרטגי זה בעונות הראשונות של הפרויקט, ושמרנו אותו לקראת הסוף. בכוונתנו לחפור כאן בהיקף נרחב בעונת 2012 בתקווה לקבל מידע חשוב על הפן הציבורי-מנהלי של העיר.

ד. כיצד בונים עיר קדומה?

תכנון עירוני בממלכת יהודה

הארכיאולוג יגאל שילה, חופר עיר דוד בירושלים, כבר עמד על כך שקיים בתקופת המקרא תכנון עירוני ייחודי, שבו הבתים נבנו בהיקף העיר, בצמוד לחומת הסוגרים, ובכל בית שולבו סוגרים כחדרים אחוריים במבנה. תכנון עירוני כזה נחשף בבירור בחורבת קיאפה בכל שטחי החפירה השונים הצמודים לחומת העיר. עד לחפירות חורבת קיאפה, תפיסה תכנונית זאת היתה ידועה רק בארבעה אתרים: בית שמש, תל א-נצבה, תל בית מרסים ותל שבע (איור 15). מתברר כי כל הערים שבהן נמצא תכנון זה נמצאות בתחום ממלכת יהודה, ואין אף דוגמה דומה בעיר כנענית, עיר פלשתית או עיר בממלכת ישראל. באתרים בממלכת ישראל שבהם נמצאו חומות סוגרים, כמו בחצור ובגזר, הן עומדות חופשי ולא הוצמדו להן בתים. עובדה זאת נראית במבט ראשון חסרת חשיבות מיוחדת, אך לאמתו של דבר היא משקפת תפיסת עולם עמוקה: חומתה של עיר היא מרכיב ציבורי מובהק, והיא באחריות מנהל העיר או הממלכה. בבתים, לעומת זאת, התגוררה אוכלוסיית העיר, והם משקפים פעילות פרטית. כאשר משלבים בתים וסוגרי חומה מיטשטש הגבול בין הפרטי לציבורי במרחב העירוני.

מאפיין נוסף של בתים בערים אלו הוא השימוש בקיר אחד משותף לשני מבנים שונים. באתרים צפוניים של ממלכת ישראל, למשל בחצור או בתל פרעה צפון ליד שכם, לכל בית יש קיר חיצוני משלו, גם כאשר המבנים קרובים מאוד זה לזה. לעומת זאת, בחורבת קיאפה ובאתרים אחרים ביהודה, הבתים צמודים ולהם קיר משותף. כך למשל הקיר החיצוני הצפוני של מבנה C3 משמש גם קיר חיצוני דרומי של מבנה C4. כך חסכו המתכננים חומרי בנייה וגם ניצלו טוב יותר את שטח היישוב המצומצם התחום בתוך חומה. אך אין טוב בלא רע: קיר משותף פוגע בפרטיות, מטשטש את הבעלות והאחריות לתחזוק קיר זה, ופותח פתח לסכסוכי שכנים.

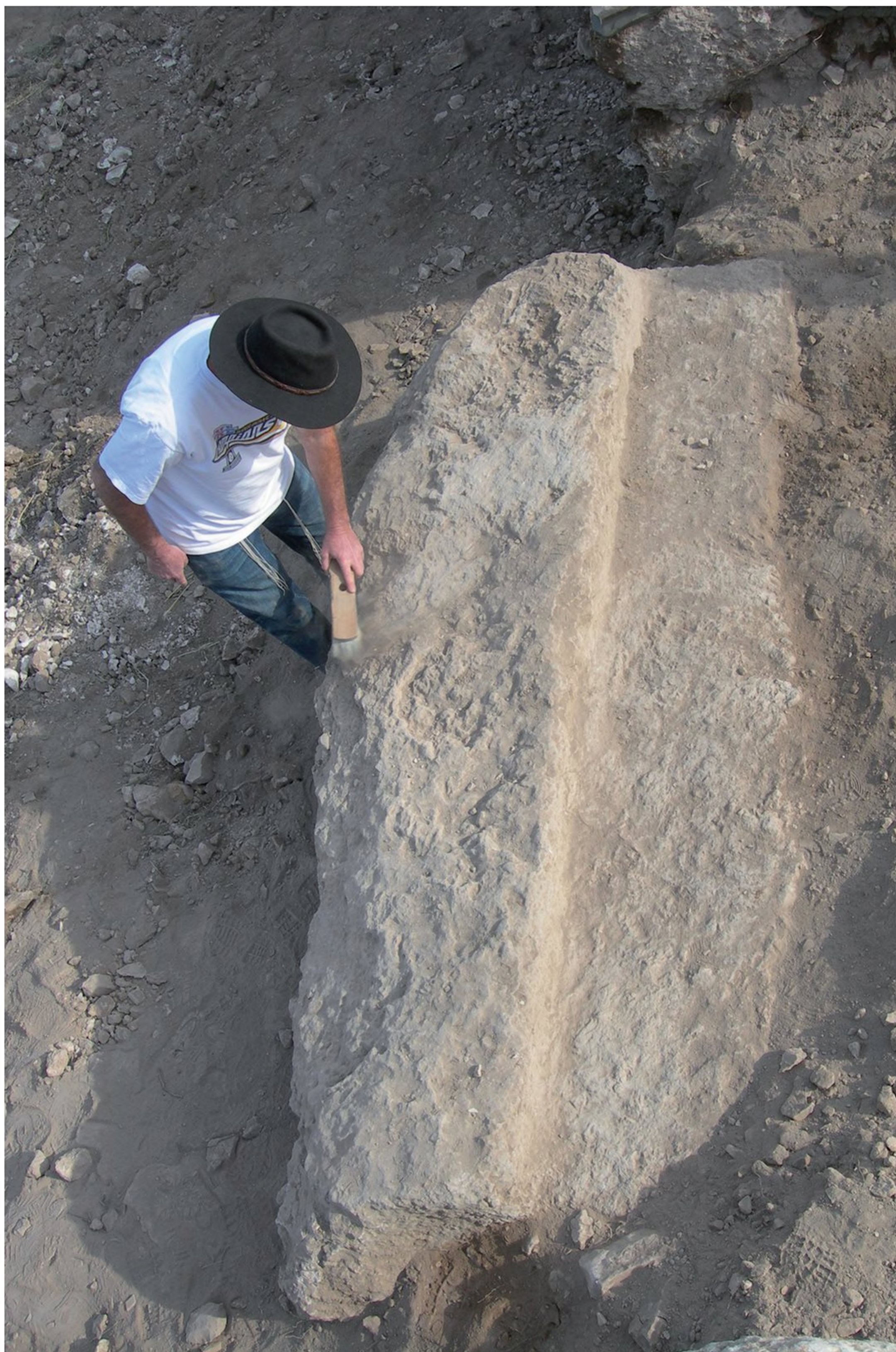
סוג בנייה זה מעיד על ביצוע מתוכנן ויעיל על פי תוכנית שנקבעה עוד בטרם הונחה האבן הראשונה באתר. עצם התכנון והיישום של תוכנית כזאת מעידים על קיומו של כוח שלטוני המתכנן ומנהל את בניית העיר. כאשר אנו מוצאים שתוכנית כזו חוזרת ונשנית בכמה אתרים, הדבר מעיד כי הממלכה לא ישבה בחיבוק ידיים, אלא יזמה בניית ערים באופן מכוון. ייתכן כי כל האתרים שבהם התגלתה תוכנית עיר יהודאית, הכוללים, מצפון לדרום, את תל א-נצבה, בית שמש, חורבת קיאפה, תל בית מרסים ותל שבע, היו בראש ובראשונה ערי מנהל וצבא.

איור 15: תוכניות בקנה מידה אחיד של הערים בתל א-נצבה, בחורבת קיאפה, בתל שבע ובתל בית מרסים (על פי זאב הרצוג)

17. תצלום אוויר של השער המערבי בשטח B. לשער תוכנית סימטרית והוא מורכב מארבעה תאים, שניים מכל צד. במעבר השער נראית מצד שמאל תעלת ניקוז מתקופת המקרא. תעלה נוספת הנראית מצד ימין שייכת לשער מהתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה, שכבר פורק במהלך החפירה. בפתח השער נראית אבן הסף

18. סף אבן אדיר נחשף בכניסה לשער המערבי.

בסף נחצבה מדרגה שתפקידה היה לעצור את דלתות השער בקו אחד, ועל ידי כך לנעול אותן בבריח מצדן הפנימי

19. השער הדרומי בשטח C נפתח לכיוון דרום וממנו יורדת דרך עפר אל עמק האלה. בשער נראית תעלת הניקוז מתקופת המקרא.
רק מעט מאבני הכיסוי המקוריות השתמרו במקומן, ורובן משוחזר. היום התעלה שוב מנקזת מי גשם מאזור השער ובכך מונעת הצטברות מים בחורף, דבר המזיק לקירות המבנה

20. תצלום אוויר של השער הדרומי בשטח C בסוף עונת 2010, במבט כלפי פנים העיר.
בחזית השער שובצה בכל צד אבן אדירה שאורכה כ 2.5 מטרים. בנייה מונומנטלית כזאת לא התגלתה באף עיר אחרת בממלכות יהודה או ישראל

21. צדה החיצוני של חומת העיר סמוך לשער של שטח C.

הקיר החיצוני בנוי מאבנים גדולות במיוחד שגודלן 2–8 טונות. בנייה באבנים כה גדולות מעידה על ידע הנדסי מתקדם ועל כושר ביצוע מרשים

22. חומת סוגרים היא חומה המורכבת משני קירות מקבילים, המחולקים לחדרים צרים וארוכים.

כבר בשבוע הראשון של החפירה, בשנת 2007, היה אפשר להתרשם מעוצמת הביצור וממצב ההשתמרות הטוב של הקירות, העומדים לעתים לגובה של יותר מ-2 מטרים

23. תצלום אוויר בשטח C המראה את בתי העיר צמודים לחומת הסוגרים ומשלבים את הסוגרים כחלק מחדרי הבית. זוהי בנייה המוכרת באתרים ביהודה, ולא באתרים כנעניים, פלשתיים או אתרים בממלכת ישראל הצפונית

24. תצלום אוויר של בית B2 הנמצא מצפון לשער בשטח B.
הבית מורכב מארבעה חדרים, ועל רצפת אחד מהם נמצאה כתובת הכתובה בדיו על שבר קנקן חרס (אוסטרקון)

25. תצלום אוויר של בית C3. המבנה מורכב מחצר גדולה וסביבה שישה חדרים, שניים מהם משמשים סוגרים בחומת העיר. החדר העליון מימין שימש לפולחן והתגלו בו מצבות, ספסל, עיגול אבנים, מזבח בזלת וכלי נסך מחרס

26. מבנה אורווה שבו נקבעו שלושה עמודים ושני אבוסים להאכלת בעלי חיים.
בתמונה נראה מיכאל פרייקמן, חופר המבנה

27. רצפת החדר הראשון בבית B2, שעליה נמצאו מתקנים שונים: אגן אבן גיר ומעגל הבנוי מאבנים קטנות (בסיס עמוד?).
כמו כן נמצאו על הרצפה שפע כלי חרס וכלי אבן. בית זה ממוקם במדרון תלול, וכדי להתגבר על הברדלי גובה נבנה בכניסה לבית גרם מדרגות מרשים

28. הבישול בבתי העיר נעשה בתנורים עגולים, שנבנו מטיח בוץ ולעתים דופנו בשכבה נוספת של חרסים

29. שרידי מחצבה בשטח C, סמוך לחומה.

דוגמאות רבות נוספות מצויות במיקום דומה בכל היקף האתר. נראה כי אבנים לבניית החומה נחצבו בסמוך ונגררו מטרים בודדים אל מקומן הסופי

30. החדר הפולחני בבית C3 בעת חפירתו.
בחלק הגבוה של החדר נראית מצבת אבן, ומאחוריה נראה ספסל הצמוד אל קיר המבנה

31. תצלום כללי של בית C10 הנמצא בחלקו המערבי של שטח C.
רק אגף אחד ממבנה זה נחפר עד כה

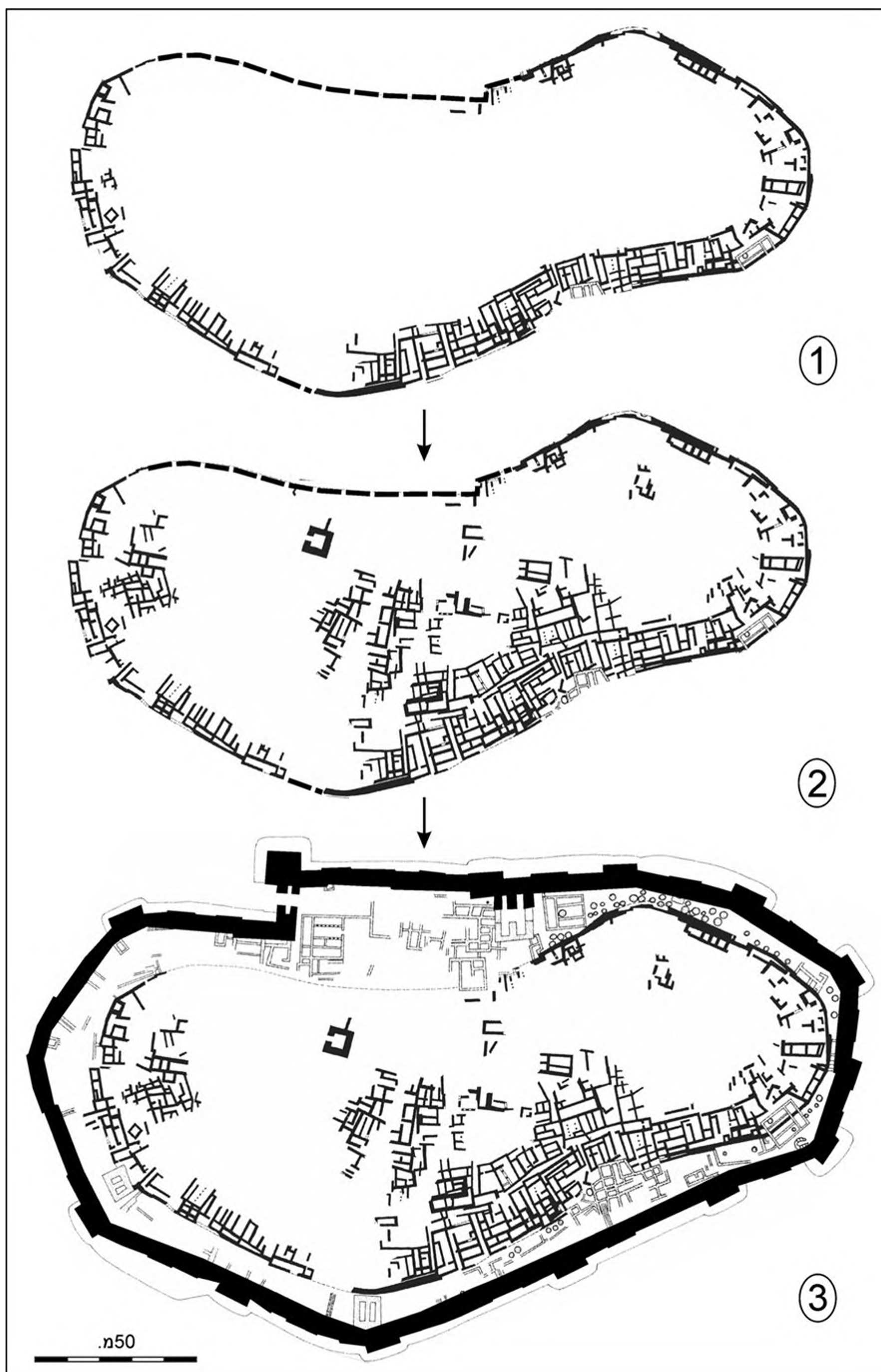
32. תצלום אוויר שבו נראה החלק הדרומי של שטח D.

החדר הגדול הנראה בפינה העליונה מימין הוא בית בד מהתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה, שנבנה על הסלע והרס כמעט לחלוטין את השרידים הקודמים לו. בשאר השטח השתמרו שרידי תקופת הברזל II או טוב יותר. הם כוללים כמה חדרים ופרוזדור, ומצד ימין נראה קיר שצמוד לו ספסל

לדעתנו, אפשר ללמוד מתכנון עירוני זה פרטים חשובים על אודות מבנה החברה בממלכת יהודה הדרומית, השונה מאוד מממלכת ישראל הצפונית. הממלכה בצפון, ששלטה על שטחים נרחבים יחסית, היתה מורכבת מקבוצות אוכלוסייה מגוונות, המתוארות במקרא כעשרה שבטים שונים. ממלכת יהודה, שהיתה קטנה והררית, כללה אוכלוסייה אחידה יותר, ואכן המקרא מתאר בה את שבט יהודה הדרומינטי (שבו נבלע שבט שמעון), ולצדו את שבט בנימין הקטן. בחברה שבטית קטנה ומלוכדת יתקבלו ללא התנגדות בנייה המשלבת בין הפרטי והציבורי, ובנייה המשלבת קיר אחד בשני מבנים שונים. מכאן שצורת העיר ביהודה משקפת חברה מגובשת המשמרת מסורת שבטית.

בעת עבודתנו בחורבת קיאפה הבחנו, כזכור, בשתי תופעות מעניינות הקשורות כנראה זו בזו ושתייהן מעידות על משך קיומו של האתר. התופעה הראשונה היא, שבשטח הבנוי לא נמצאו עדויות לשיפוצים וחידושים של רצפות, קירות או מתקנים, תופעות המתרחשות במקום שבו מתגוררים זמן ממושך. הדבר מעיד כי האתר התקיים זמן קצר, כנראה לא יותר מדור אחד בלבד. התופעה השנייה היא, שברוב רובו של השטח המצוי במרכז חורבת קיאפה לא התגלו שרידי מבנים אלא סלע-אם חשוף. האם ייתכן שמרכז האתר היה בנוי, אך עם השנים נהרסו המבנים ושרידיהם נסחפו? אין זה סביר, שכן אם זה היה המצב, היינו מוצאים פה ושם שרידי מבנים, והצטברויות של אדמה עם חרסים. משמע שמרכז האתר מעולם לא נבנה, משום שהעיר נהרסה זמן קצר לאחר שנבנתה ולא הספיקה להתפתח. מסקנה זו תואמת היטב את מסקנתנו מן התופעה הראשונה.

אם נשלב את מסקנתנו זו מחפירותינו בחורבת קיאפה, עם המידע המוכר לנו מערים מקראיות אחרות שנחפרו בארץ, נוכל להצביע על שלושה שלבים בהתפתחות ערים ביהודה בתקופת המקרא (איור 16): בשלב הראשון נהגו לבנות את החומה ואת חגורת המבנים הסמוכה לה בהיקף העיר. זהו השלב שבו קפאה בזמן חורבת קיאפה. בשלב השני החלו לבנות בשטח הפנימי המבוצר של העיר. מצב זה מוכר באתרים של תל בית מרסים ותל שבע. בשלב השלישי, עם גידול האוכלוסייה והצורך בשטחי מחיה גדולים יותר, גלש השטח העירוני הבנוי אל מחוץ לחומת הסוגרים ואף נבנתה סביבו חומה חדשה שהגדילה את השטח המבוצר של העיר. מצב זה מוכר באופן ברור בתל א-נצבה, שבו נבנתה חומה מלאה עם מגדלים המקיפה את הגרעין האורבני הקדום הבנוי סביב חומת הסוגרים. נראה שגם בבית שמש משתקף מצב דומה והעיר הקדומה של המאה ה-10 לפסה"נ הוקפה בשלב מתקדם יותר בבנייה שחרגה מעבר לחומת הסוגרים. גם ירושלים הקדומה התפתחה בהדרגה במשך ימי הבית הראשון והתרחבה כלפי צפון ומערב, תוך הוספת חומות חדשות.

איור 16: שחזור שלושה שלבים בהתפתחות העירונית של תל א-נצבה

המיוחד בחורבת קיאפה, שהיא הדוגמה הקדומה ביותר בארץ ישראל לתכנון עירוני שבו חומת הסוגרים ובתי העיר צמודים זה לזה והבתים משתמשים בסוגרים כחדרי הבית. מכאן שתפיסה תכנונית זאת התגבשה ביהודה כבר בשלב הראשון של הקמתה, בימי דוד המלך, וייתכן שחורבת קיאפה היא האתר הראשון שנבנה אי-פעם בדגם תכנוני זה. אם כך הוא הדבר, הרי שהערים של בית שמש, תל א-נצבה, תל בית מרסים ותל שבע שנבנו מאוחר יותר, חלקן במאה ה-9 ואולי אף במאה ה-8 לפסה"נ, הוקמו על פי תפיסה תכנונית שמקורה כבר בשלהי המאה ה-11 לפסה"נ. המסורת המקראית מדגישה בתיאור תקופת דוד את הפן הצבאי והפוליטי, ואת הבנייה בירושלים עיר הבירה (שמואל ב, ה, ט-יא), אך אינה אומרת דבר על פעולות של בניית ערים בשאר חלקי הממלכה. חפירות חורבת קיאפה מוסיפות היבט נוסף לדמותו ההיסטורית של דוד ומראות, כי לא זו בלבד שיש לייחס לו בניית ערים אלא שבימיו פותחה גם תפיסה תכנונית עירונית שלא היתה מוכרת קודם זמנו בארץ ישראל.

סודם של בנאי חורבת קיאפה

כבר בשלבים הראשונים של חפירתנו בחורבת קיאפה, היה לנו ברור כי מדובר באתר לדוגמה שבוניו הקדימו מחשבה למעשה ותכננו אותו בקפידה בטרם החלו בבנייה. היה לנו ברור שרק ניתוח קפדני וזהיר של הארכיטקטורה של השערים, של קיר החומה החיצוני, של קירות הסוגרים ושל קירות הבתים הפרטיים יאפשר לנו לפענח את סודם של הבנאים ולקבוע מה היה סדר הבנייה של המרכיבים השונים, ומכאן כיצד בנו את העיר. עד היום לא נעשה ניתוח מסוג זה באף אתר אחר בארץ, ולמיטב ידיעתנו גם לא באזורים אחרים של המזרח הקדום. חשיפת שטחים גדולים בחורבת קיאפה, הבנת דגם הבנייה, וניתוח יחסי הקירות זה לזה, מצביעים על בניית העיר בכמה שלבי עבודה עיקריים, שהתבצעו, לעתים בד בבד, על ידי ארבע קבוצות עובדים. בשלב הראשון ניקו את האתר משרידי יישוב קדומים, וחשפו את סלע-האם בהיקף העיר העתידי. בשלב השני החלו לחצוב אבנים ולהביאן לקו החומה. לא מצאנו בסביבות האתר עדות למחצבה אחת גדולה, ולעומת זאת נמצאו בתוך העיר שרידי מחצבות ובהן סימני חציבה ואף אבנים גדולות שהופרדו מהסלע, אך נשארו באתרן. מחצבות אלו ממוקמות בתוך העיר לאורך החומה. נראה כי כל מחצבה סיפקה אבנים לקטע חומה הקרוב אליה, שנמצא בדרך כלל במרחק שאינו עולה על 10 מ' ממנה. עם התקדמות בניית החומה, החלו לחצוב אבנים במיקום חדש בהתאם למיקום קטע הבנייה. כך נמצאו תמיד המחצבות בסמוך לאתר הבנייה, ולא היה צורך לשנע אבנים כבדות למרחקים גדולים. היה בכך גם ניצול נכון של הטופוגרפיה: כיוון שהעיר נבנתה על גבעה, המחצבות

שמוקמו בתוך העיר היו גבוהות יותר מהחומה, ולפיכך האבנים תמיד הוזזו כלפי מטה. זהו יתרון גדול במיוחד כשנוצר הצורך לשנע אבנים שמשקלן כמה טונות, ושכמותן מצאנו בשערים ובחומה. בשלב השלישי החלו בבניית השערים. כך נבנו קירות האורך של השערים, ובתוכם בניצב הקירות הקצרים היוצרים את חדרי השער. רק בפינה הדרומית-מערבית של השער הדרומי בנו קודם את הסוגר, כנראה כי השער נמצא במיקום שבו חומת העיר מתעקלת ויוצרת פינה. בשלב הרביעי החלו לבנות את החומה. נראה כי בכל שער עבדו שתי קבוצות, אחת לימין ואחת לשמאל. תחילה נבנה קו החומה החיצוני, ואחר כך נבנו הסוגרים. פתחי הסוגרים נמצאים תמיד בנקודה הרחוקה מהשער, והם מעידים על כיוון התקדמות העבודה. על כן, חייבות להיות באתר שתי נקודות מפגש של בוני החומה, אחת בצפון ואחת בדרום. אם נקודות המפגש הללו יהיו ממוקמות במרחק שווה מהשערים, אזי נדע שקבוצות העובדים החלו לעבוד יחדיו ושקצב התקדמותן היה זהה. בשלב החמישי והאחרון נבנו הבתים הפרטיים שקירותיהם ניגשים אל חומת הסוגרים. בקיצור, בניית העיר נעשתה בסדר הבא: שערים, קו חומה חיצוני, סוגרים ובתים פרטיים.

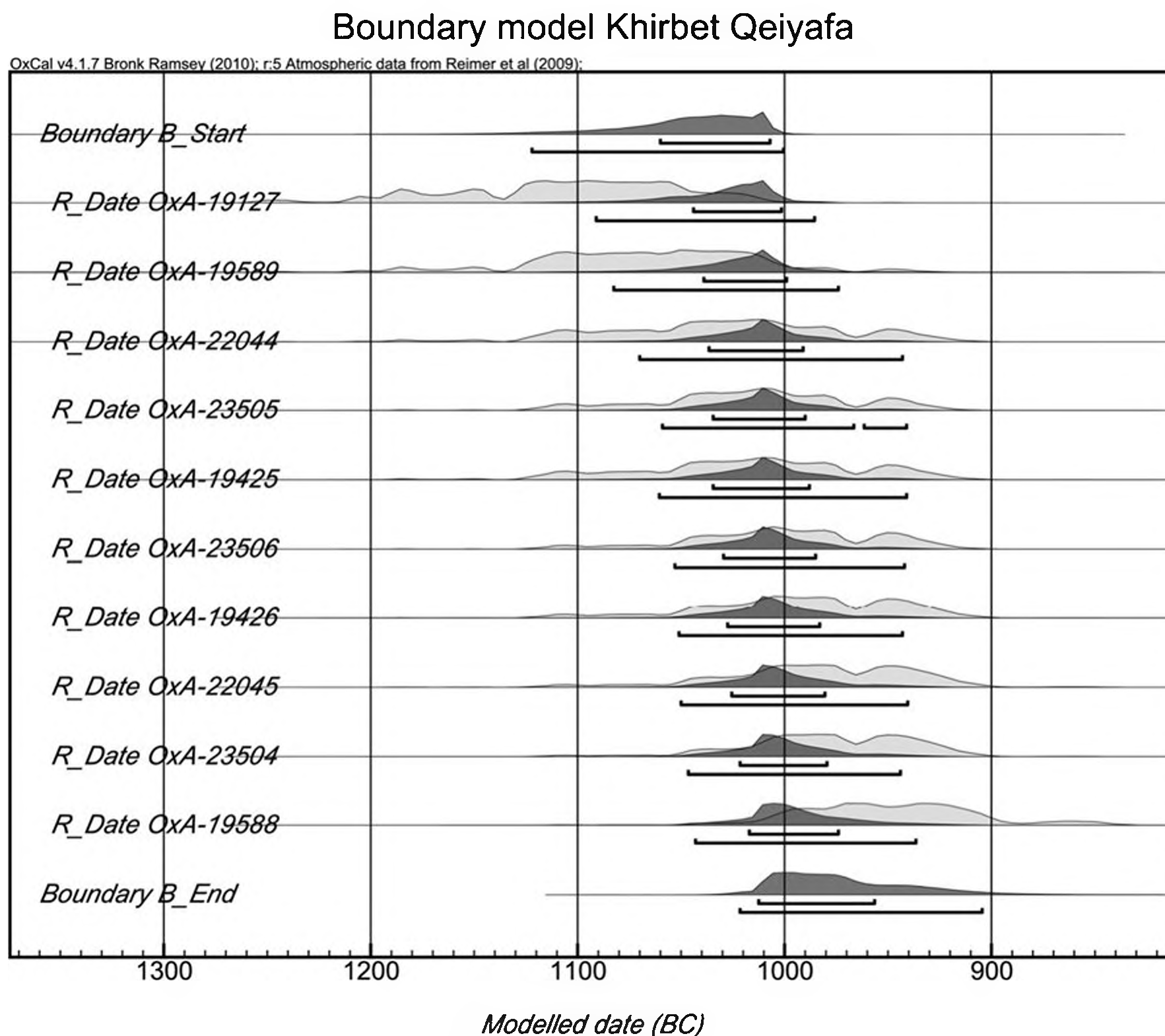
בחינת סוגי האבנים ששימשו לבנייה באתר ובדיקת מיקומיהן מלמדות אותנו מעט על זהות הבנאים ועל מידת הכשרתם המקצועית. אבנים שמשקלן טונה אחת ויותר התגלו בעיקר בשערים ובקיר החומה החיצוני. נחוץ ידע הנדסי כדי לחצוב, להסיע ולמקם אבנים בסדר גודל כזה. עבודה זאת נעשתה כנראה על ידי בנאים מומחים. אבנים גדולות שמשקלן 100–200 ק"ג נמצאות בקירות החומה החיצונית, וכן בקירות הפנימיים של הסוגרים. שלושה-ארבעה גברים חסונים יכולים להזיז ולהרים אבנים כאלו למקומן הסופי. ולבסוף – אבנים קטנות שמשקלן בדרך כלל 20–30 ק"ג נמצאות בקירות הבתים הפרטיים. אלו נבנו כנראה על ידי המשפחות שהתגוררו בבתים אלו. המסקנות שהעלינו במחקרנו מלמדות אותנו, כפי שראינו, על האופן שבו תוכננה ובו נבנתה חורבת קיאפה, תוך הפעלה בו בזמן של קבוצות עובדים בעלות הכשרה ומיומנות מגוונת. פעילות מסוג זה מחייבת תיאום והכוונה על ידי רשות מרכזית, שתכננה וארגנה את הבנייה בצורה יעילה במיוחד.

ה. כיצד תארכנו את חורבת קיאפה?

כבר במהלך עונת החפירות של קיץ 2008 היה ברור כי האתר מיוחד מבחינת תארוכו. כלי החרס שנמצאו בחורבת קיאפה היו דומים לכלי החרס שנמצאו בשכבה XII בערד, בשכבה VII בתל שבע, או בשכבה IVb בתל בטש, כולם אתרים פרוזים

ולא מבוצרים. לעומת זאת, בחורבת קיאפה מצאנו אותם הטיפוסים של כלי חרס באתר המבוצר בעוצמה יוצאת דופן. כחודש לאחר החפירה פרסנו את הממצאים במעבדת המשלחת באוניברסיטה העברית בירושלים והזמנו כחמישים חוקרים שונים לראות את הממצאים. באותו יום התקיימו דיונים שונים על האפשרויות השונות לתארוך האתר: חוקרים המקבלים את הכרונולוגיה הנמוכה מיקמו אותו במאה ה-9 לפסה"נ, וחוקרים המקבלים את הכרונולוגיה הגבוהה מיקמו אותו במאה ה-10 לפסה"נ. בסוף היום כולם יצאו שמחים וטובי לב, כי כל אחד חשב שהאתר תומך בגישה הכרונולוגית שלו. היתה זו דוגמה נאה לכך שעל פי כלי החרס לבדם לא יהיה אפשר להכריע במחלוקת הכרונולוגית. היה ברור כי יש לנסות ולתארך את העיר בחורבת קיאפה בדרך אחרת. וזו אמנם נמצאה.

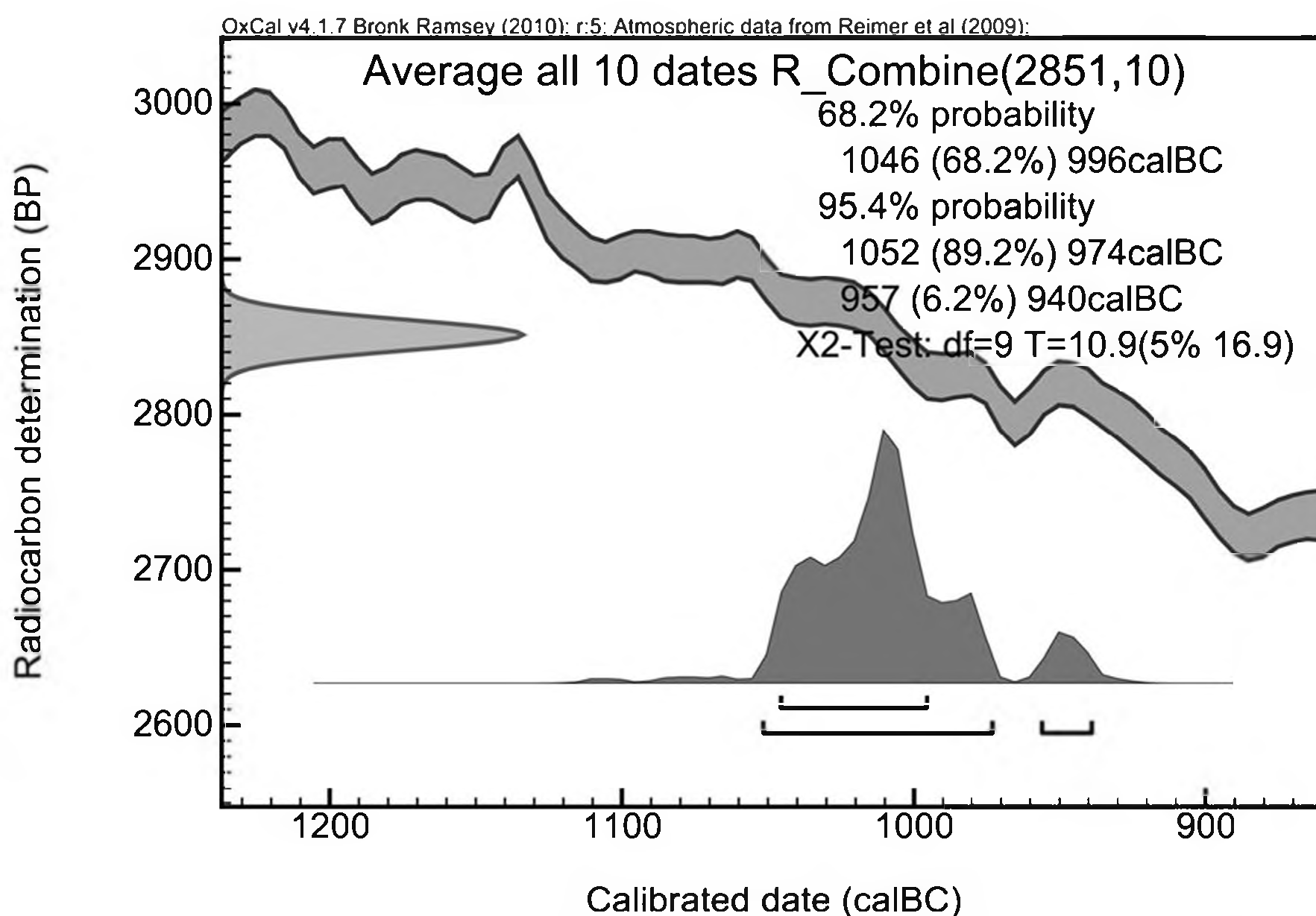
בעונת 2008 מצאנו לראשונה חרצני זיתים מפוחמים בחומה ובחדרי המבנים החרבים בשטח B וידענו כי ממצא זה חשיבותו תהיה מכרעת לקביעת זמנה של העיר שהתקיימה בחורבת קיאפה. החרצנים נשלחו למעבדה באוניברסיטת אוקספורד, המתמחה בתארוך גיל של חומרים אורגניים בהסתמך על האיזוטופ פחמן 14 (איורים 17–18) (ראו ההקדמה לספר). חשוב להדגיש כי תמיד שלחנו לתארוך חרצני זיתים, שגילם משקף בוודאות את זמן קיומו של האתר, ולא דוגמאות פחם שמקורן יכול להיות מקורות עץ זקן. בשלב ראשון שלחנו ארבעה חרצנים שנאספו במפלס רצפה בתוך אחד מסוגרי החומה. הטעם לכך היה שרצינו לתארך את הביצור באופן ישיר. יש לציין כי עלות תארוך כל דוגמה היא כ-500 דולר, ועמד לרשותנו תקציב מוגבל מאוד. בכל זאת החלטנו להקדיש לעניין התארוך 2,000 דולר. כאשר נשלחו הדוגמאות הראשונות ידענו כי תוצאות המדידות יכולות להכריע בוויכוח בדבר הכרונולוגיה של תקופת המקרא. אם התארוך של חורבת קיאפה יהיה סוף המאה ה-10 לפסה"נ או תחילת המאה ה-9 לפסה"נ, הוא יוכיח את אמיתות הכרונולוגיה הנמוכה של ישראל פינקלשטיין (ראו ההקדמה לספר). לעומת זאת, אם חורבת קיאפה תתוארך לסוף המאה ה-11 לפסה"נ או לתחילת המאה ה-10 לפסה"נ, הדבר יאושש את אמיתות המסורת המקראית. ניתן לומר שכך, לא רק תאריכה של חורבת קיאפה עמד על כף המאזניים, אלא דוד המלך בכבודו ובעצמו. המתח הרב שליווה את שליחת הדוגמאות בדואר מהיר בא לידי ביטוי בכך שכרטיס האשראי שבו שילמנו עבור המשלוח, נארז בטעות בתוך החבילה וטס אף הוא למעבדה באוקספורד. הזמן עבר לאט מאוד באותם השבועות שבהם המתנו בקוצר רוח לקבלת תוצאות המדידה. יותר מכול חששנו לתאריך שיתפזר על כל המאה ה-10 לפסה"נ ולא יאפשר הכרעה ברורה בוויכוח הכרונולוגי. רצינו הכרעה, כך או כך.

איור 17: עשרה תארוכי פחמן 14 מחורבת קיאפה, שנעשו על חרצני זיתים שרופים שנמצאו בשכבת החורבן של העיר. המדידות מראות שהעיר בחורבת קיאפה נבנתה במחצית השנייה של המאה ה-11 לפסה"נ והמשיכה להתקיים אל תוך המאה ה-10 לפסה"נ. הגרף גם מראה ממוצע לתאריך ההתחלה של כלל הדוגמאות (שורה ראשונה למעלה) וממוצע לתאריך הסופי של כלל הדוגמאות (שורה אחרונה למטה). ממוצעים אלו מאפשרים לקבוע את גבולות זמן קיומה של העיר מתקופת המקרא בחורבת קיאפה בין שנת 1,020 לפסה"נ לשנת 980 לפסה"נ

תוצאות המדידות הראשונות, שכללו כאמור ארבעה חרצני זיתים, היו בעייתיות. אחד התאריכים שהתקבל היה קדום מתקופת הברזל בכ-700 שנה, והיה קשור לתקופת הברונזה התיכונה, תקופה המוכרת באתר, אך לא אותה רצינו לתארך. תאריך אחר היה מאוחר לתקופת הברזל בכ-700 שנה והיה קשור לתקופה ההלניסטית, אף היא מוכרת באתר. בדיעבד הבנו כי בסוגר החומה שבו נאספו הדוגמאות התחולל ערבוב מסיבי של אדמת האתר. בין אבני החומה קיימים חורים גדולים שדרכם נשפכת אדמה החוצה ובהם בעלי חיים חופרים מחילות פנימה. חייבים, אם כן, לבחור חרצני זיתים

מרצפות מגורים באזורים אחרים של האתר, השמורים טוב יותר. אבל נקודת האור היו שני התאריכים האחרים, שכן התאימו לתקופת המקרא, ואף הצביעו על תאריך קדום במאה ה-10 לפסה"נ. כך קיבלנו רמז ראשון שחורבת קיאפה תומכת כנראה בכרונולוגיה הגבוהה. כיוון שלא ניתן לפתור את כל הוויכוח הכרונולוגי על סמך שתי דוגמאות בלבד, שלחנו מיד קבוצה נוספת של ארבעה חרצנים לבדיקה. שוב עברו לאט מאוד שבועות של המתנה. חיכינו בקוצר רוח לראות אם התוצאות החדשות אכן יצליחו להכריע את הוויכוח הכרונולוגי. ואמנם, כשהתקבלו תוצאות המדידות הנוספות קבע שילוב כל המדידות יחד באופן סופי את תארוך העיר המבוצרת בחורבת קיאפה לימי דוד המלך. מאז כבר שלחנו עוד חרצני זיתים לתארוך וכיום עומדות לרשותנו עשר דוגמאות המעידות בבירור כי האתר התקיים בשלהי המאה ה-11 ובראשית המאה ה-10 לפסה"נ. באיור 17 מוצגות המדידות של כל חרצן וחרצן בנפרד, ובאיור 18 מוצג הממוצע המתקבל מאיחוד כל עשר הדוגמאות.

איור 18: גרף כיול המראה את התוצאה המתקבלת מחישוב ממוצע של עשרת התאריכים הבודדים שהתקבלו מבדיקת הזיתים שנמצאו בחורבת קיאפה. כיוון שבחורבת קיאפה קיימת רק שכבת חיים אחת מתקופת המקרא, שהתקיימה פרק זמן קצר ביותר, והיא נהרסה בחורבן פתאומי, אפשר לערוך ממוצע לתאריכים של עשרת הזרעים הבודדים. כך מתקבלת הערכה טובה יותר של גיל העיר

יש לציין כי בשיטת המדידה של האיזוטופ פחמן 14 אין להשיג דיוק מוחלט, והשיטה אינה יכולה לתת תאריך ברור בגבולות של שנה אחת. גם כאשר שולחים קבוצת זרעים שכולם נמצאו באותו כד חרס, יתקבלו הבדלים של עשרות שנים בין מדידות של זרעים שונים, וזאת אף שברור כי כולם נקצרו באותה שנה. לכן מקובל לשלוח לתארוך מספר מסוים של דוגמאות, שכולן נאספו באותו מיקום, ולחשב את ממוצע התאריכים שהתקבלו. ממוצע זה נותן תארוך מדויק יותר מאשר התאריכים של כל דוגמה ודוגמה בנפרד. על פי הממוצע שחושב על בסיס עשר הדוגמאות, התקיימה העיר של תקופת המקרא בחורבת קיאפה בתוך פרק זמן כלשהו, הנופל בין השנים 996–1046 לפסה"נ (בוודאות של 68.2%) או 974–1052 לפסה"נ (בוודאות של 89.2%). בשיטה אחרת אפשר לבדוק ממוצע לתאריך ההתחלה של כלל הדוגמאות וממוצע לתאריך הסופי של כלל הדוגמאות. ממוצעים אלו קרובים מאוד זה לזה, ואפשרו לנו לקבוע את גבולות זמן קיומה של העיר מתקופת המקרא בחורבת קיאפה בין שנת 1,020 לשנת 980 לפסה"נ.

כפי שכבר ציינו בהקדמה, קביעת תקופות שלטונם של מלכי ישראל ויהודה אינה פשוטה, וגם שנות המלוכה המיוחסות לדוד ושלמה, 40 שנה בדיוק לכל אחד מהם, משקפות מספר בעל אופי ספרותי ולא בהכרח מציאות היסטורית. על כן אנו משתמשים לתארוך עליית דוד לשלטון במספר העגול, 1000 לפסה"נ, שאינו אלא הערכה מקורבת בלבד. מצד אחר, גם שיטת המדידה של האיזוטופ פחמן 14, ושיטת כיולו על פי תאריכי טבעות עצים, אינן מצטיינות בדיוק כה גבוה ומשאירות מרווחי זמן אפשריים של עשרות שנים לתארוך חורבת קיאפה. על כל פנים, ברור מן התאריכים שקיבלנו בשיטת פחמן 14 שלא ניתן לתארך את חורבת קיאפה לימי מלכות שלמה, המאוחרת לתאריכים אלה, אלא לימי דוד או שאול. לשם הזהירות המדעית אנו מקבלים את התאריך המאוחר יותר, כלומר ימי דוד המלך.

כאשר התקבלו ארבעת התאריכים הראשונים מחרצני זיתים שבאו מחורבת קיאפה, נשמעה ביקורת מצד חוקרים הדוגלים בגישה המינימליסטית: לנו יש 400 דוגמאות של חומרים אורגניים מתלים מקראיים, המתארכות את תקופת הברזל II א למאה ה-9 לפסה"נ, אז כיצד ארבעת התאריכים שלכם יכולים לשנות את התמונה? התשובה לטענה זאת פשוטה ביותר: לכל תקופה יש התחלה וסוף. הדוגמאות מחורבת קיאפה מעידות מתי התקופה החלה, ולעומת זאת הדוגמאות האחרות מעידות עד מתי התקופה נמשכה ואין לבלבל בין השניים. ביקורתם של החוקרים המינימליסטים אף מתבססת על שיטת מחקר פגומה המתעלמת מההיבט הגיאוגרפי: אותן 400 דוגמאות שנזכרו לעיל נאספו בעיקרן באתרים מתחום ממלכת ישראל הצפונית: דור, מגידו,

תל רחוב, תל אל-חמה, תל כיסון או ראש זית, ואילו הוויכוח הוא מתי החל תהליך העיור ביהודה. יש לבדוק כל ממלכה לעצמה, ולא להסיק מסקנות ללא אבחנה מאזור אחד על אזור אחר. תארוך גל העיור העיקרי בממלכת ישראל הצפונית למאה ה-9 לפסה"נ אינו צריך להפתיע, שכן זוהי בדיוק התמונה המתקבלת מהמסורת המקראית, הטוענת שממלכת יהודה הדרומית הוקמה ראשונה ואילו ממלכת ישראל קמה מאוחר יותר. אכן לפי המקרא שומרון נבנתה כ-120 שנה לאחר ירושלים. באופן פרדוקסלי התארוך של אתרים בממלכת ישראל למאה ה-9 לפסה"נ, שאותו נוהגים להדגיש חוקרים מתחום הגישה המינימליסטית, תומך דווקא בגרסת המקרא.

בעיה עיקרית שעדיין לא נמצא לה פתרון היא סוגיית הממלכה המאוחדת. האם אכן שלטו המלכים דוד ושלמה מירושלים על "ממלכה מאוחדת" שהקיפה, על פי התיאור המקראי, את כל ארץ ישראל? לא ניתן לפתור סוגיה זו על ידי חפירות חורבת קיאפה הממוקמת בתחום יהודה, ויצטרכו להתמודד איתה על ידי חפירת אתרים בתחום ממלכת ישראל.

בשני מאמרים שפורסמו לאחרונה, הציעו לילי זינגר-אביץ, ישראל פינקלשטיין ואלי פיצסקי, שלושתם מאוניברסיטת תל אביב, כי חורבת קיאפה שייכת לשלב האחרון של תקופת הברזל I ולא לשלב הראשון של תקופת הברזל II.⁵² ובכן, מה עומד מאחורי הביטויים הטכניים הקשים הללו, המובנים בעיקר לאנשי המקצוע בתחום הארכיאולוגיה? המונח "תקופת הברזל I" מתאים לפרק הזמן שהמסורת המקראית מתארת כתקופת השופטים, ובשלב זה התקיימה ביהודה חברה כפרית. המונח "תקופת הברזל II" מתאים לפרק הזמן שהמסורת המקראית מתארת כתקופת המלוכה, ובשלב זה התקיימה ביהודה חברה עירונית (ראו טבלה 1). לטענת החוקרים הללו יש, אם כן, לשייך את דוד המלך ואת העיר המבוצרת של חורבת קיאפה לתקופת השופטים. זוהי טענה מוזרה ביותר, שהרי תקופת הברזל I מתאפיינת במאות אתרים כפריים קטנים ובלתי מבוצרים (אתרי התנחלות), השונים לחלוטין מהעיר הגדולה והמבוצרת בחורבת קיאפה. כמו כן, כיצד ניתן לשבץ את המלך דוד בתקופה שבה "אין מלך בישראל איש הישר בעיניו יעשה" (שופטים יז, ו)?⁵³

לסיכום, שני מאמרי הביקורת שנזכרו לעיל אינם משנים את הנקודה המרכזית בתארוך חורבת קיאפה: מצאנו ראיות לקיומה של עיר מבוצרת בשלהי המאה ה-11 ותחילת המאה ה-10 לפסה"נ ביהודה. גם אם המחקר המודרני יקרא לתקופה זאת ברזל I ולא ברזל II, ברור שכבר בימי דוד המלך התרחשו המעבר מחברה כפרית לחברה עירונית והקמת ממלכת יהודה. בשום אופן לא ניתן יותר לטעון כאילו תהליך זה החל מאות שנים מאוחר יותר.

ו. שימור למען הדורות הבאים

נוסף על תהליך החפירה, תיעוד שרידי הארכיטקטורה, ניתוח הממצאים ופרסום דו"חות חפירה, מוטלת על כל משלחת גם החובה האתית לדאוג לשימור האתר. בעבר לא היתה מודעות להיבט זה ומשלחות רבות עזבו את תלי החפירה כשהן משאירות אחריהן בורות עמוקים וערמות שפכים. במשך השנים קירות שנחשפו התמוטטו, וצמחיית קוצים כיסתה על הכול. כיום ברור שיש לעזוב את אתרי החפירה בצורה מסודרת בדרך אחת מן השתיים: או על ידי שימור הממצאים והפיכתם לאתרים קולטי קהל, או על ידי כיסוי מחודש של כל השטח שנחשף. משלחת החפירות שלנו בחורבת קיאפה מתמודדת עם נושא שמירת האתר בשלושה היבטים:

שפכים ואווירה רומנטית

ההיבט הראשון בתחזוקת האתר הוא פתרון בעיית השפכים. "שפכים" הוא המונח שבו משתמשים הארכיאולוגים ככינוי לערמות העפר והאבנים שמוצאות מתוך האדמה בעת החפירה. כשחופרים אתר מסוים מקובל מאוד להשליך שפכים אלו במקום כלשהו על האתר או בשוליו. כתוצאה מכך, בתלים רבים כבר לא רואים את המדרונות המקוריים של התל, אלא את שפכי החפירות שהצטברו במשך השנים. האתר של חורבת קיאפה מצטיין ביופיו, כיוון שרואים בו מכל עבר גלי אבנים, עצים ונוף מרהיב הנשקף מכל פינה, וכל אלה יוצרים אווירה רומנטית. אם היינו עורמים על האתר את שפכי החפירה היינו פוגעים באווירה זו. יתרה מזאת, חומת האתר עומדת בולטת בכל היקף האתר ואם היינו מפנים את שפכי החפירה אל מדרונות האתר, החומה היתה מתכסה ונעלמת מהנוף. מטעמים אלו ראינו חובה לעצמנו לפנות את שפכי החפירה לרגלי האתר, כמאתיים מטר ממערב. הדבר הצריך מאמץ מיוחד, שכן חפירה בהיקף נרחב מייצרת מטבע הדברים שפכים רבים. בעונות הראשונות, בשנים 2008–2009, עבד איתנו מפעיל מחפרון שהיה עובד ימים אחדים בכל שבוע ומפנה את ערמות השפכים אל מחוץ לאתר. בעונות 2010–2011 כשבמשלחת היו כ-90 איש, קצב הצטברות העפר הנחפר היה מעל ומעבר ליכולת הפינוי של מחפרון. הפתרון לכך היה העסקת טרקטור גדול ("שופל") פעם בשבוע, נוסף על המחפרון, שבכפו הגדולה יכול להעמיס בכל פעם 4 מ"ק אדמה. לעתים גם הוא לא עמד בקצב הפינוי והיו ימים שבהם הועסקה גם משאית בפינוי השפכים אל מחוץ לאתר.

קירות מטים לנפול

תהליך החפירה חושף קירות, מתקנים ורצפות שהיו קבורים אלפי שנים. בתוך האדמה שרידים אלו היו מוגנים ונשמרו היטב. עם חשיפתם הפתאומית הם מתחילים להיפגע ומצבם מידרדר: הם נחשפים לרוח, לשמש ולהבדלי טמפרטורות וכתוצאה מכך האבנים נסדקות ומתפוררות. הגשם סוחף אדמה וממוטט קירות, ומי גשם הנקווים בבורות החפירה מערערים את יסודות המבנים והחומה. צמחים הנובטים בין אבני הקירות וכן שורשי עצים מפוררים אדמה ואבנים וגורמים למפולות. גם מבקרים הדורכים על קירות ומתקנים, פוגעים בהם ומאיצים את הרס השרידים הקדומים באתר. על כן אנו פונים למטיילים באתרנו ובכל אתר אחר בבקשה, שיקפידו ללכת סביב שטחי החפירה ולא ייכנסו לשטח החפור. אחד הפתרונות הנפוצים להגן על אתר שנחפר הוא לקבור את שרידי המבנים בתום החפירה. כך למשל עשינו בשטח E שכיום נקבר מחדש באדמה. סביר להניח שבעתיד ייקברו חלקים נוספים מהאתר, כדי למנוע הרס.

בשטחי החפירה הגדולים, שבהם אנו ממשיכים בכל שנה לחשוף מבנים חדשים, נמנענו מלקבור את שרידי הקירות שהתגלו. זאת כדי לקבל בצילומי אוויר תמונות המציגות את מכלולי המבנים של העונות השונות יחד. כדי למנוע התפתחות נזקים למבנים בזמן שחולף בין עונות החפירה, נערכו באתר פעילויות שימור בהנהלת המשמרת אורנה כהן. אורנה כבר עבדה בשימורם של אתרים ארכיאולוגיים ושל ממצאים חשובים שונים ברחבי ארץ ישראל, כמו ספינת העץ שהתגלתה בכנרת, באתר בתל חצור, במגדל דוד בירושלים ועתה בחורבת קיאפה. כדי להגן על המבנים יש לחזק את הקירות העתיקים על ידי מילוי רווחים בין האבנים בחומר המליטה שהיה מקובל בתקופת המקרא: טיח, בוץ ואבנים קטנות. בעונת 2011 הוקדשו שלושה שבועות וחצי לשימור. בכל אחד מימים אלו הצטרפו לאורנה כחמישה מתנדבים ויחד עסקו בטיוח קירות. מלאכת הכנת הטיח צריכה אף היא לימוד: את הטיח מכינים במקום משלושה מרכיבים: אדמה, קש קצוץ ומים. האדמה צריכה להיות נקייה מאבנים ולכן אוספים אותה מערמות העפר המנופה המצטברות ליד שטחי החפירה. את הקש אין אנו קוצרים וחותכים בעצמנו, אלא קונים אותו בשקים גדולים מחקלאים פלסטינים שעדיין דשים חיטה בגורן באמצעות שור או חמור. כאשר תערוכת הטיח מוכנה, מורחים אותה בין אבני הקירות בעזרת כף טיחים, אבל בעיקר בידיים. עבודה במים ובוץ זרה כל כך לחיי היום-יום של האדם העירוני המודרני, עד שיש מתנדבים האוהבים מלאכה זאת במיוחד ומבקשים לשבצם אליה שוב ושוב.

כדי למנוע נזק הנגרם כתוצאה מהיקוות מים במקומות נמוכים, דבר המערער את יסודות הקירות בסביבה, פעלנו בשתי דרכים. ראשית מקומות נמוכים בבתים, חצרות, או סוגרי חומה, שחפירתם הסתיימה, כוסו בכד מיוחד הנקרא גיא-טקסטיל, שאינו נרקב כאשר הוא נקבר באדמה, ועליו נשפכה שכבת אדמה בגובה של 30–50 ס"מ, בהתאם לעומק המקום. הנחת הכד נעשתה על מנת שאם יגיעו לאתר בעתיד ארכיאולוגים ויחפרו במקומות שאותם כיסינו, הם ידעו שמשלחת החפירות שלנו חפרה עד למפלס הכד. שנית, באזורי השערים השתמשנו בתעלות ניקוז קדומות לניקוז גשמי החורף. בשער המערבי, לאחר חפירה וחשיפה של התעלה מהתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה היא כוסתה בקירוי של לוחות אבן, וחזרה לנקז מים ממש כמו בעת העתיקה. גם בשער הדרומי ביצענו פעולה דומה, וכיסינו את התעלה המקורית של תקופת המקרא בלוחות אבן לכל אורכה. גם תעלה זו משמשת היום לניקוז מי גשם המצטברים בשער בימי החורף.

דרוזים מרמת הגולן משקמים את השערים המקראיים

נוסף על פעולות שימור, שמטרתן לתחזק את הקיים, המשלחת קיבלה עליה את המשימה לשחזר את שני השערים באתר, שחזור שכלל השלמת חלקי קירות חסרים. לשני השערים נגרם נזק חלקי על ידי האוכלוסייה של התקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה. אנשים אלו השתמשו באזורי השערים ולעתים פירקו חלקי קירות והזיזו אבנים ממקומן המקורי. כיוון שהשערים של תקופת הברזל נבנו מאבנים גדולות במיוחד, אלו לא הוזזו בתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה למרחקים גדולים, אלא כמה מטרים בודדים בלבד. כשמצאנו במהלך החפירה את אבני השערים הקדומים שהוזזו ממקומן, התעוררה השאלה מה לעשות עמן. לפנינו עמדו שתי אפשרויות: האחת, לסלק את האבנים לערמות השפכים שלרגלי האתר. השנייה, להשתמש באבנים אלו לבנייה מחדש ולשחזור הקירות הפגועים בשערים המקוריים. בחרנו באפשרות השנייה, כי היה הגיוני יותר להחזיר את אבני השערים השדודות למקומן המקורי, ולא להשליכן אל מחוץ לאתר.

שחזור השערים הוא עבודה פיזית קשה הדורשת מיומנות טכנית בהתקנה ובהנחה של אבנים השוקלות מאות ק"ג. לעתים נעשה שימוש גם בכלי מכני להרמת אבנים כבדות עוד הרבה יותר. לצורך עבודה זאת הביאה אורנה, המשמרת, צוות מיומן של דרוזים מרמת הגולן, שכבר התנסה בעבר בשחזור שערים, למשל בתל חצור שבצפון הארץ. תחילה שוחזר השער המערבי בתרומות שגויסו במיוחד למטרה זאת. לאחר כשנה שוחזר השער הדרומי ביוזמת ג'פרי ברק, תושב העיר פילדלפיה, שביקר

בחפירה והתרשם מאוד מחשיבות האתר. שחזור השערים נעשה על פי העקרונות המקובלים כיום בתחום זה: על המשמרים להיצמד תמיד לנתונים שבשטח ומותר לעשות שתי פעולות בלבד: להשלים קירות שחלקם חסר או להגביה אותם. עבודות אלו צריכות להיעשות תמיד בחומרי הבנייה המקוריים שנהגו באתר, כלומר אם משמרים קיר אבן יש להשלימו באבן ואילו קיר לבנים יושלם בלבנים. בחורבת קיאפה היבט זה אינו מהווה בעיה, שכן הבנייה היתה מאבן ויש לנו בערמות השפכים כמויות גדולות של אבנים שהתמוטטו מחלקם העליון של מבנים. כך נדבכי האבן החסרים הורמו אך ורק עד לגובה המקסימלי שנחשף על ידינו במהלך החפירה. המתבונן בשערים היום, בתום השחזור, יכול להבחין באופן ברור בקו בטון דק שעליו נכתבו המילים "קו שימור". קו זה מבדיל בין החלקים המקוריים לבין החלקים המשוחזרים על ידינו. מראה השערים לאחר עבודות השימור מעניק ממד ויזואלי יוצא מן הכלל למבקר היכול לפסוע בדרך שבה הלכו תושבי העיר בימיו של דוד המלך. מרגש במיוחד לעבור בשער הדרומי, שלו חזית מונומנטלית ושכל צד מצדיו החיצוניים בנוי אבן אחת אדירה. שער זה פונה לעמק האלה ולדרך העולה לירושלים ומי יודע, אולי מכאן היה נכנס לעיר דוד המלך כשהיה מגיע לביקור באזור.

פרק 4

הממצאים: עיר שקפאה בזמן

חורבת קיאפה התברכה בכמות ובאיכות ממצא מהטובים שיש. בכל אחד משטחי החפירה נמצאו על הרצפות של תקופת המקרא ריכוזים עשירים של ממצאים. אלו כוללים מאות כלי חרס הניתנים לרפאות (כלומר להדבקת החלקים ולשחזור הכלי), מאות כלי אבן שהושארו על רצפות הבתים, עשרות רבות של כלי ברזל וברונזה, חרוזים, קמעות וחפצי פולחן ואמנות מיוחדים ונדירים. ברור שהאתר נהרס באופן פתאומי ושהתושבים לא הצליחו לפנות את רוב החפצים שהיו בבתיהם. בסוף כל עונת חפירה הממצאים מועברים אל מעבדת המחקר של המשלחת, באוניברסיטה העברית בירושלים. כאן נערמים מאות ארגזי ממצא שצריך למיין, לנתח, לצייר, לצלם, להשוות לאתרים אחרים, ולבסוף לסכם את מסקנות המחקר בכתב.

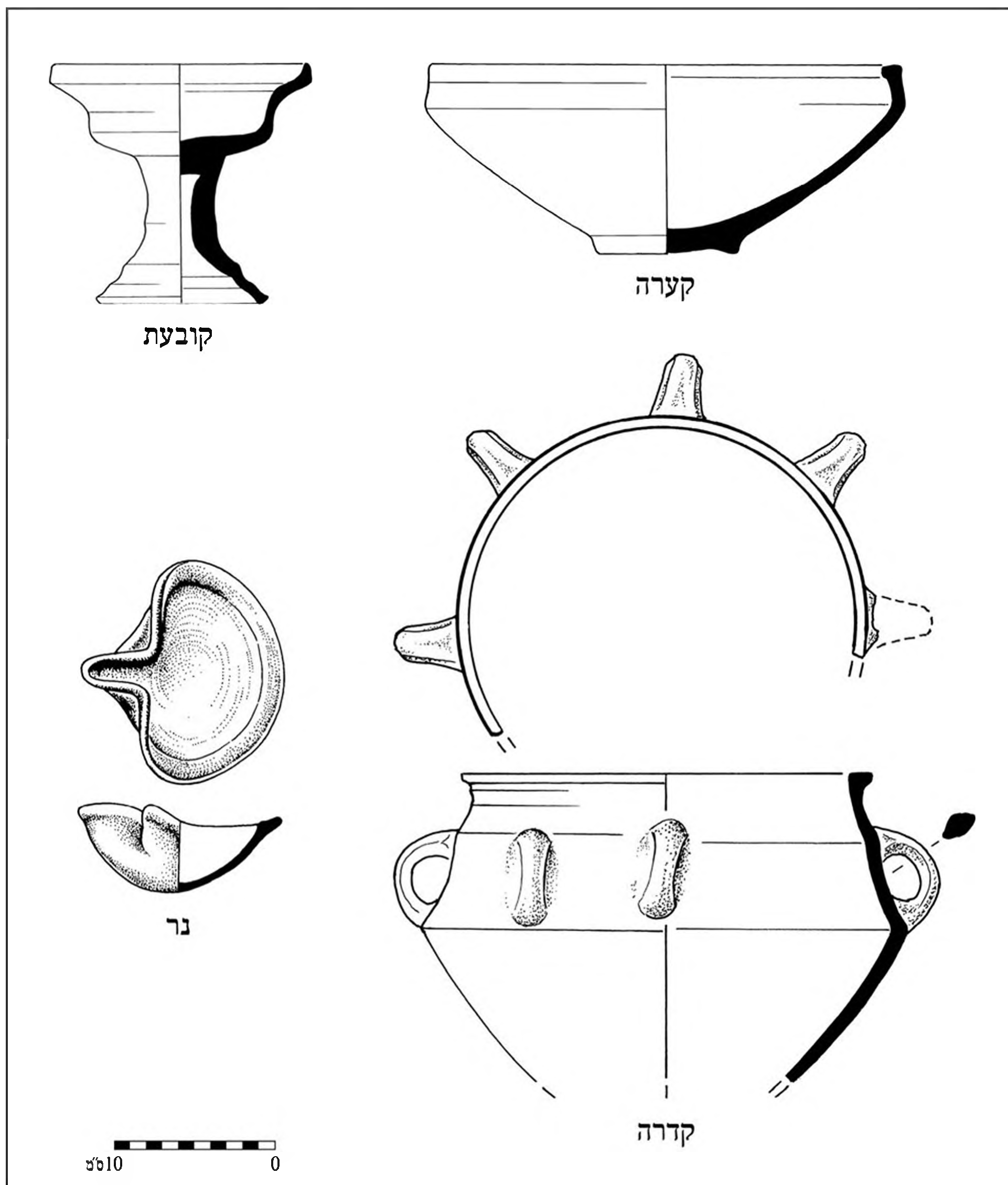
א. כחרס הנשבר

קבוצת הממצא הגדולה ביותר בהיקפה הם שברי כלי החרס או ה"חרסים" בעגה המקצועית. בעונת 2011 לבדה התגלו כ-70,000 חרסים באתר ובכל חמש העונות מאז 2007 קרוב ל-200,000 חרסים. כאשר מדובר בחרסים שנאספו בשכבת חורבן הם נשלחים לשימור כלי חרס במעבדות רשות העתיקות בירושלים. כאן עובדת הרפאית אדריאן גנור במשך חודשים ארוכים, משמרת ומרפאה את השברים לכלים שלמים. כלי החרס שנחפרו בשתי העונות הראשונות פורסמו באופן מפורט בדו"ח החפירה לעונות אלו.⁵⁴ מאז התגלו ממצאי חרסים עשירים נוספים, הנמצאים עתה בשלבי רפאות, ציור, צילום ומחקר. אנו נוהגים למיין את הכלים לסוגים שונים על פי צורתם, גודלם, צורת שפת הכלי, עיצוב הידית, צורת בסיס הכלי, סגנון העיטורים המקשטים אותו וכדומה. למיין זה חשיבות גדולה ביותר, משום שהוא מאפשר לארכיאולוגים לקבוע באיזו תקופה נהגו להשתמש בסוגי כלים כאלה או אחרים וכך לתארך את השכבה שבה נמצאו הכלים. אנו כבר יודעים את תארוכה של חורבת קיאפה על פי מדידות האיזוטופ

פחמן 14, אבל אין לנו תאריכים כאלו מאתרים אחרים ביהודה. עכשיו, אם נשווה את כלי החרס שלנו לכלים המתגלים באתרים אחרים נוכל לקבוע אילו אתרים ואילו שכבות יישוב באזור מקבילים בזמנם לחורבת קיאפה, ואילו אתרים ושכבות יישוב מאוחרים בזמנם לחורבת קיאפה. בכך שיצרנו נקודת משען כרונולוגית אמינה נהפכו כלי החרס של חורבת קיאפה למדריך הכרונולוגי של המאה ה-10 לפסה"נ בדרום הארץ. עובדה זו מטילה על כתפינו אחריות כבדה: עלינו לחקור את כלי החרס, לרפא את החרסים לכלים שלמים, לצייר ולצלם פריטים רבים ככל האפשר, על מנת ליצור בסיס נתונים גדול ומגוון שיאפשר לחוקרים באתרים האחרים להשוות את ממצאיהם לאלו שלנו.

כלי החרס שמצאנו כוללים טיפוסים פתוחים וטיפוסים סגורים (איורים 19–21). הכלים הפתוחים כוללים מגוון טיפוסים: קערות שלהן דופן עגולה וקערות שלהן דופן מזווה, והן מופיעות במגוון גדלים. לעתים נמצאו קערות או קדרות שלהן ידיות בריח, ידית המעוצבת כפס בולט הצמוד לשפת הכלי. רוב הקערות אינן מעוטרות. לעתים נדירות עוטרו קערות בחיפוי אדום, ולעתים גם במירוק יד פרוע. "חיפוי אדום ומירוק פרוע" הם ביטויים מקצועיים בארכיאולוגיה המתארים סגנון קישוט של כלי חרס על ידי צביעת כל פני הכלי באדום ("חיפוי אדום") ושפשוף פני הכלי בפסים צרים ללא דגם ברור ("מירוק פרוע"). פעולה זאת יוצרת פסים מבריקים על פני הכלי. סוג עיטור זה אינו מקובל בתקופת הברזל I ומהווה תופעה חדשה המופיעה בכלי החרס של תקופת הברזל II. כלי ייחודי שמצאנו הוא קערת מסננת, הממשיכה מסורת של כלי מתכת דומים האופייניים לתקופת הברונזה המאוחרת. התגלו גם קדרות גדולות שלחלקן ארבע ואף שש ידיות. כמו כן התגלתה כמות גדולה של קובצות – שהן קערות טקסיות בעלות בסיס גבוה, מעין קערה על רגל. רוב הקובצות נמוכות ולא מעוטרות, אך לעתים התגלו קובצות מפוארות המעוטרות בחיפוי של צבע לבן ובפסים באדום ושחור, כמו גם קובצות המעוטרות בחיפוי של צבע אדום ובפסים לבנים ושחורים ממשפחת "כלי אשדוד" שתואר בהמשך.

כלי הבישול שנמצאו כוללים טסי אפייה וסירי בישול. טס אפייה הוא קערה רדודה בעלת קוטר רחב, שהונחה כשפניה למטה על אש פתוחה ולכן צדה הפנימי שרוף. צדה החיצוני מחורר במאות חורים קטנים ורדודים שיוצרים פני שטח מחוספסים. על צד זה הונח בצק, והחורים מנעו את הידבקותו לדופן הכלי. כך אפו פיתות או דברי מאפה אחרים. יש לציין כי טסי אפייה לא היו בשימוש בפלשת ומכאן שעובדת הימצאם כאן מלמדת כי התושבים בחורבת קיאפה לא נמנו עם בני התרבות הפלשתית. סירי הבישול של חורבת קיאפה מופיעים בגדלים שונים, בינוניים וגדולים. הם מתאפיינים בשפה הנטויה כלפי פנים הכלי.

איור 19: מגוון כלי חרס פתוחים מתקופת הברזל II א מחפירות חורבת קיאפה:
קערה, קדרה, קובעת ונר

33. "חיפוי אדום ומירוק פרוע" הוא ביטוי מקצועי בארכיאולוגיה, המתאר סגנון קישוט של כלי חרס על ידי צביעת כל פני הכלי באדום ושפשוף פני הכלי בפסים צרים ללא דגם ברור. פעולה זאת יוצרת פסים מבריקים על פני הכלי. עיטור זה מהווה תופעה חדשה בכלי החרס של תקופת הברזל IIא

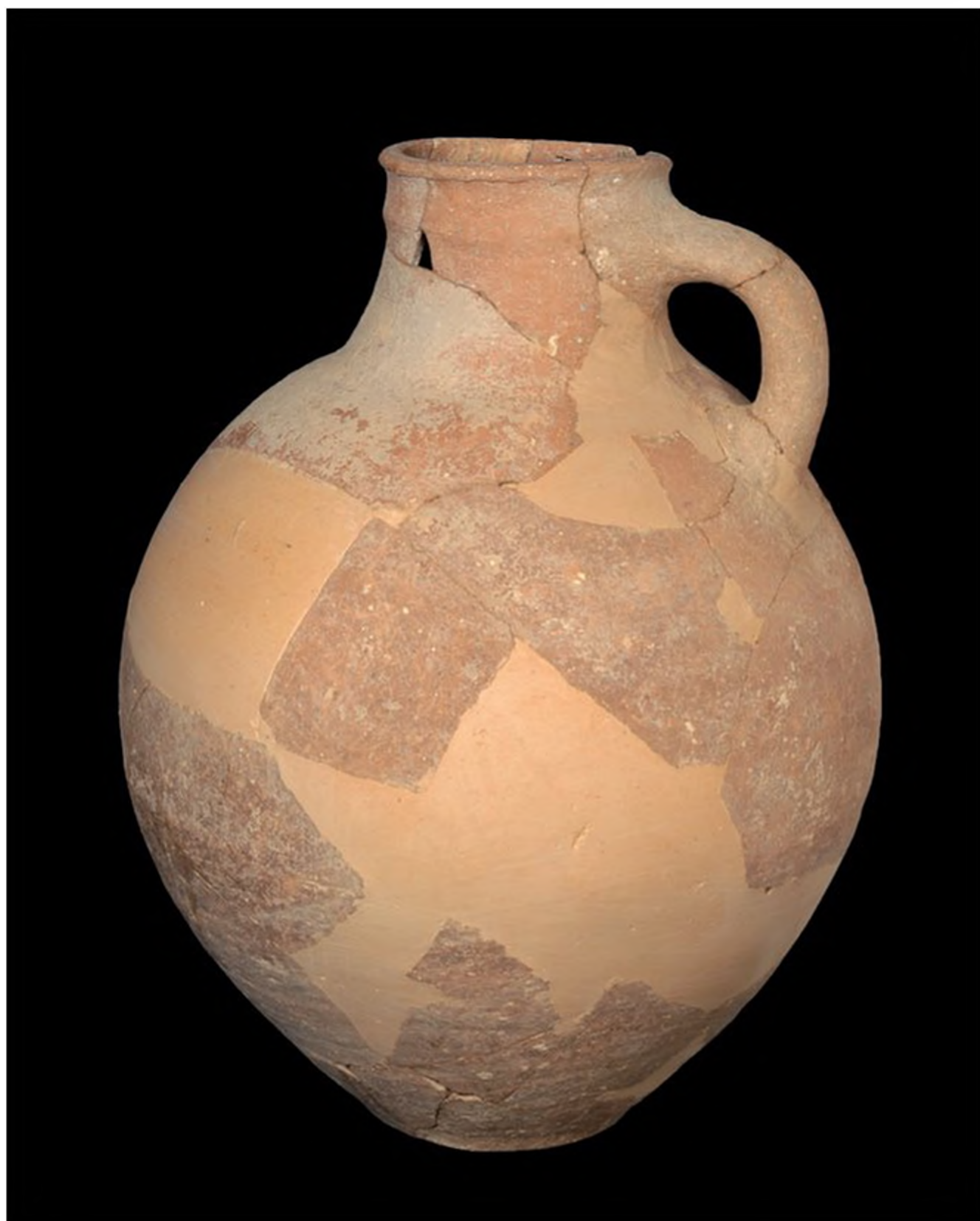

34. מגוון כלי חרס מתקופת הברזל IIא
מחורבת קיאפה: קערה וקובעת

35. מגוון כלי חרס מתקופת הברזל IIא מחורבת קיאפה:
נר (למעלה) וטס אפיה (למטה)

36. שני פכי חרס שנמצאו בחורבות
העיר של תקופת הברזל II

